

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav jižní a centrální Asie

Poznámky k protoromštině

Notes on Proto-Romani

Michael Beníšek

DIPLOMOVÁ PRÁCE

2008

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jaroslav Vacek, CSc.

Konzultant: Mgr. Viktor Elšík, PhD.

„Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a že jsem uvedl
všechny použité prameny a literaturu.“

V Souvlastní dne 27. srpna 2008

.....

Podpis

ABSTRAKT

Cílem diplomové práce *Poznámky k protoromštině* je nastínit úvod do výzkumu romštiny v kontextu historicko-srovnávací lingvistiky indoárijských jazyků. Práce shrnuje dosavadní výzkum na dané téma počínaje objevem indického původu romštiny a se zvláštním důrazem na Turnerovu teorii o jejím centrálním indoárijském původu. Jádrem práce spočívá v pojmu „protoromština“, které chápe jako označení vývoje mezi středoindickým předkem romštiny a ranou romštinou. Cílem je ukázat způsoby a metody jak takový vývoj rekonstruovat na základě srovnání (obecné) romštiny s různými indoárijskými jazyky a zvláště jazyky středoindického období. Výklad doprovází několik hloubkových analýz protoromského vývoje na různých jazykových rovinách (fonologie, morfologie, syntax). Poslední oddíl se dotýká etymologie a vývoje lexika, neboť se pokouší analyzovat a objasnit problémy některých slov, pro která existují indoárijské i íránské etymologie.

ABSTRACT

This M.A. thesis, entitled *Notes on Proto-Romani*, attempts to outline an introduction to research into Romani in the context of an historical and comparative linguistics of Indo-Aryan languages. It summarizes the research carried out so far, beginning with the discovery of the Indian origin of Romani and placing particular emphasis on the Turner's theory about its Central Indo-Aryan provenance. The core of the diploma paper lies in the notion of "Proto-Romani", which is here considered a label for the development between the direct Middle Indo-Aryan forerunner of Romani and Early Romani. The aim is to demonstrate ways and methods of reconstructing such development, based on the comparison of (Common) Romani with various Indo-Aryan languages and with those of the Middle Indo-Aryan period in particular. The definition is accompanied by some in-depth linguistic analyses illustrating the reconstruction of Proto-Romani development on various language levels (phonology, morphology, syntax). The final chapter pertains to etymology and lexical development, in that it tries to analyse and resolve issues concerning some words for which both an Indo-Aryan and an Iranian source have been proposed.

PODĚKOVÁNÍ

Děkuji vedoucímu práce, prof. Jaroslavu Vackovi, za četné komentáře, rady a připomínky, které připojil k pracovním verzím jednotlivých oddílů, i za jeho citlivé vedení ve studiu indologie.

Zavázán jsem i svému konzultantovi, Dr. Viktoru Elšíkovi, nejen za jeho rady, ale i za zprostředkování vhledu do soudobé obecné lingvistiky a zpřístupnění nevšedních postřehů v teoretickém studiu romštiny.

Práce by nikdy nevznikla nebýt docentky Mileny Hübschmannové, která mě inspirovala ke studiu romistiky, a jejíž charisma se mi stalo neutuchajícím zdrojem zájmu nejen o romštinu.

OBSAH

0. Úvod.....	6
1. Indoárijský původ romštiny.....	16
1.1. Objev indického původu.....	16
1.2. Hypotéza dardského původu.....	18
1.3. Turnerova teorie.....	21
1.4. Model jazykového stromu vs. vlnová teorie.....	31
2. Pojem protoromština.....	40
3. Fonologie.....	46
3.1. Hláskové korespondence a fonologický vývoj.....	46
3.2. Staroindické a středoindické /a/ v romštině.....	47
3.3. Ztráta vokalické kvantity.....	52
4. Morfosyntax: vývoj nepřímého kmene.....	54
4.1. Pádový systém romštiny.....	54
4.2. Historická morfologie nepřímého kmene.....	55
4.3. Pojem „mít“.....	59
4.4. Přímý životný objekt, akuzativ.....	63
5. Lexikum: íránská slova v romštině.....	68
5.1. Kontakt protoromštiny a lexikální přejímky.....	68
5.2. Indoíránské etymony.....	71
5.3. Datace kontaktu s perštinou.....	78
6. Závěr.....	81
Seznam zkratk.....	84
Použitá literatura.....	85

0. ÚVOD

0.0. Romština je indoárijský jazyk indoíránské větve indoevropské jazykové rodiny. Patří k několika málo indoárijským jazykům mluveným výlučně mimo indický subkontinent. Jde o jazyk neteritoriální, jehož nesouvislé dialekty jsou rozptýleny téměř ve všech světadílech, přičemž kontinentem s největším počtem mluvčích i největší nářeční rozrůzněností je Evropa. Na jejím prostoru se můžeme setkat i s ohraničenými oblastmi, kde romština utváří nářeční kontinuum, ačkoliv i zde často přerušované nejen jinými jazyky, ale mnohdy i odlišnými romskými dialekty a vždy zasazené do cizího jazykového prostředí.

Geografickým centrem zrodu moderní romštiny je jihovýchodní cíp Evropy; konkrétně oblast středověké řečtiny, odkud před více než sedmi staletími probíhaly migrace, jež vedly k postupným diferenciacím původně homogenního jazyka. Pro období řeckého vlivu těsně předcházející rozpadu jednotné romštiny se v novodobé literatuře ujalo označení raná romština (*Early Romani*; počínaje Matras 2002) a ta je rekonstruovatelná srovnáváním dnešních či nedávno doložených dialektů (srov. Elšík – Matras 2006). Bezprostřední předek rané romštiny, tzv. protoromština, byl v kontaktu se západoasijskými jazyky, jenž následoval po migraci mluvčích jazyka z indického subkontinentu.

0.1. Úkolem předkládané diplomové práce je nastínit úvod do historického výzkumu romštiny v kontextu indoárijské historicko-srovnávací lingvistiky. O takovém výzkumu lze na jedné straně říct, že má dlouhou, v podstatě už více než dvě staletí trvající tradici, na straně druhé lze o něm stejně tak konstatovat, že dosud byl a i dnes je opomíjený. Nad důvody takových jen zdánlivě protichůdných tvrzení nemusíme dlouho přemýšlet. Historickému zkoumání romštiny a ještě k tomu v souvislostech dalších indoárijských jazyků se věnoval jen relativně malý počet badatelů, kteří takovému výzkumu v různých dobách dominovali, a jejichž poznatky si posléze nacházely cestu do romistických prací badatelů orientovaných na studium výlučně romského jazyka. Nikdy však nešlo o masovou záležitost, a tak i počet seriózních a skutečně přínosných prací a článků na téma vztahu romštiny k indoárijským jazykům by šel stěží do desítek.

Nejstarší historicko-srovnávací výzkum romštiny v kontextu indoárijské lingvistiky až po zásadní práci Turnerovu (1926) ve stručnosti shrnuje první oddíl. Zde tedy zdůrazním jen několik základních etap výzkumu po Turnerovi. Zřejmě jedno z nejvlivnějších děl na poli romistické lingvistiky byla a částečně stále je Sampsonova gramatika velšské romštiny (1926), což je dosud jediné ucelené dílo, jež by se dalo charakterizovat i jako historická gramatika vcelku moderního pojetí. Tuto práci stále stojí zato číst, a to nejen kvůli detailnímu popisu jedné odlehle a dnes již zaniklé nářeční větve romštiny, ale právě i pro její historické výklady, byť ty je někdy nutné korigovat novějšími poznatky. Právě Sampson byl společně s Turnerem jednoznačně největší postavou romistické lingvistiky první poloviny dvacátého století a je sympatické v jeho pracích pozorovat, jaký měl tento autor vhled do indoárijské lingvistiky a jak byl obeznámen se soudobou indologickou produkcí. Co se týče prací Turnera, mimo té pro lingvistickou romistiku nejvýznamnější, již je zasvěcena větší část prvního oddílu (kapitoly 1.3. a 1.4.), není možné opomenout ani článek o vztahu romských ukazovacích zájmen k sanskrtským (1928), a zejména velmi přínosnou studii o ve skutečnosti morfologickém původu některých „protetických“ konsonantů (1932). Z pozdější doby ještě pochází i jeho práce o vývoji aspirace v romštině (1959).

V poválečném období výzkum romštiny obecně spíše stagnoval, ačkoliv přerušen nebyl nikdy. Z historicko-srovnávacích studií se jako výrazně přínosné jeví např. práce indoevropeisty Schmida o původu derivačních sufixů abstrakt (1963). Za zmínku stojí i článek jiného indoevropeisty Hampa o historii sykavek v romštině (1987), ačkoliv ten nepřináší mnoho nového. Článek indologa Miltnera (1965) je ukázkou morfologické analýzy romštiny, inspirované kontextovou analýzou. O vědecké hodnotě některých dalších prací, jako např. srovnávacího slovníku indického diplomata Rishiho (1974), lze již velmi vážně pochybovat. Do tohoto období spadají i práce maďarského indologa Józsefa Vekardiho. Ten však ke studiu historické gramatiky v podstatě nijak nepřispěl, význam mají jen jeho dialektologické studie o romských nářečích Maďarska, které vyvrcholily srovnávacím slovníkem maďarských romských dialektů publikovaným nejprve maďarsky a až po delší době i anglicky (2000). Zde se indologická erudice Vekardiho mohla projevit alespoň stručnými etymologickými poznámkami k jednotlivým slovům.

Podobný slovník s uvedením původu slov sestavili i Boretzky a Iglá pro dialekty jihovýchodní Evropy (1994) či Leksa Mānušs se svými spolupracovníky pro dialekty severovýchodní Evropy (1997). V případě etymologických výkladů vychází tyto slovníky různou měrou z podrobného slovníku velšské romštiny tvořícího druhou část již zmiňovaného Sampsonova životního díla a také z Turnerova srovnávacího slovníku indoárijských jazyků (CDIAL), který má pro romštinu stejný význam jako pro kterýkoliv jiný indoárijský jazyk. Etymologické poznámky k problematickým slovům publikoval i Tálos (1999), který svůj článek pojal v podstatě jako reakci na slovník Vekardiho. Přesto je třeba zdůraznit, že pravý etymologický slovník uvádějící vývoj slov až např. k prvotním indoevropským zdrojům, který by navíc analyzoval společné dědictví všech dialektů, tj. raněromskou slovní zásobu, zatím chybí.

Vydání právě zmiňovaných slovníků již spadá do období po roce 1990, od kdy lingvistická romistika prožívá mimořádný rozmach. Ten částečně souvisí s politickým otevřením střední a východní Evropy, kde žije většina mluvčích jazyka, částečně i s novodobým doceněním významu romštiny pro četné aspekty lingvistického výzkumu a lingvistických teorií. Proto také většina studií o romštině z nejnovější doby zapadá do rámce současných obecně lingvistických teorií a týká se otázek jazykové typologie, jazykového kontaktu, pragmatiky, kognitivní lingvistiky a dalších podoborů moderní vědy. Asi největší význam však má v současnosti v celé Evropě probíhající lingvistický terénní výzkum, obvykle podporovaný z grantů vládních i nevládních organizací, jehož výsledkem jsou moderní elektronické databáze různých romských dialektů (např. v Manchesteru, Grazu a Praze), a také každoročně vycházející gramatické popisy nově objevovaných nebo dosud nepopsaných dialektů.

Přesto se současný rozkvět romistické lingvistiky netýká historického výzkumu jazyka v kontextu jeho genealogických vazeb. Je to dáno mj. tím, že výchozí vzdělání a i zájmy většiny současných badatelů romštiny se orientují jiným směrem než k indoárijským jazykům. Například jedna z dominujících postav nynější lingvistické romistiky Norbert Boretzky je sice historický lingvista, jeho zájem se však vedle romštiny soustředí hlavně na řečtinu a jiné balkánské jazyky. Jiný výrazný badatel Yaron Matras je zase orientován na západoíránské a semitské jazyky. Přestože v jinak skvělé Matrasově monografii o romštině (2002) se dají najít i některé návrhy k historii romštiny ve vztahu k indoárijským jazykům (například vznik osobních

koncovek perfektiva z původních pronominálních enklitik), kniha indologickou neerudici svého autora vcelku prozrazuje.

Jistou výjimku odborníka na indoárijské jazyky, který určitou pozornost věnuje i výzkumu dějin romštiny, tvoří kanadský lingvista českého původu Vít Bubeník. Z jeho významnějších článků není možné opomenout studii rekonstruuující ergativní stadium ve vývoji protoromštiny (2000). Jiná jeho práce o některých aspektech slovesné morfologie, vzniklá ve spolupráci s českou indoložkou Milenou Hübschmannovou (1998), jejíž zájem byl jinak orientován více kulturně-historicky, je zaměřena spíše synchronně, ačkoliv se nevyhýbá ani některým srovnáním s různými indoárijskými jazyky a hlavně se sanskrtem.

Nyní je tedy situace taková, že historický výzkum romštiny sice kvete, je však orientován primárně na vývoj jednotlivých dialektů a rekonstrukci rané romštiny (srov. Elšík – Matras 2006), ne však na vztah jazyka k indoárijským jazykům a rekonstrukci vývoje staršího než je raná romština. Důvod je pochopitelný a byl již uveden, protoromštinou se může zabývat člověk, který má důkladný vhled zároveň do romštiny a romistické lingvistiky a zároveň do historické lingvistiky indoárijských jazyků, a zejména do problematiky staroindického a středoindického vývoje. Na rozdíl od první poloviny dvacátého století, kdy romština velmi často figurovala v zájmu světových špiček indologů – lingvistů (zmiňme např. Griersona, Pischela, Woolnera, Turnera a u nás Lesnýho), novodobá renesance romistického výzkumu lingvisty indoárijských jazyků zatím nepostihla.

0.2. Téma této diplomové práce vykrystalizovalo právě díky mé studijní kombinaci romština – sanskrť i díky paralelnímu zájmu o romistickou stejně jako indoárijskou lingvistiku. Předkládaná práce vychází ze skutečných poznámek, které jsem si dělal v průběhu celého magisterského studia těchto oborů. Z tohoto hlediska ji lze považovat i za výsledek práce celého magisterského studia, byť se jedná jen o výsledek částečný, neboť všechny poznámky v ní rozpracovat samozřejmě nebylo možné.

Základním pojmem, se kterým tato práce operuje, je pojem „protoromština“. Důkladnému výkladu jeho obsahu se věnuje druhý oddíl. Na tomto místě je nutné poznamenat, že s tímto pojmem literatura lingvistické romistiky v posledních deseti letech často operuje (srov. např. Bubeník 2000, Matras 2002). Mou snahou tedy je

navázat na práci předchozích autorů a dále rozvinout některé jimi formulované představy. Těžiště diplomové práce vidím v analýze několika vybraných problémů, jejichž úkolem je v podstatě ilustrovat protoromský vývoj. Práce se proto nevěnuje jedinému úzkému problému, který by ve všech jeho souvislostech popsala nebo co do největší hloubky rozebrala. Sice předkládá některé dílčí hloubkové analýzy, ale jako celek je spíše orientována na prezentaci tématu „protoromština“ v celé šíři jeho možných hledisek. Prezentací vybraných dílčích témat se pak snaží představit komplexní problematiku, kterou je protoromský vývoj. Jinými slovy jsou jednotlivé analyzované problémy ukázkami přístupů a analýz vztahujících se k pojmu protoromština.

Cílem práce tudíž není ani předložit nějaký nesouvislý přehled otázek a jejich řešení bez jednotícího rámce. Cílem práce je zprostředkovat vhled do problematiky protoromštiny v její co největší komplexnosti. Proto jsou jednotlivé ilustrace či dílčí analýzy vybrány tak, aby pokrývaly různé oblasti a nebyly omezeny např. jen na fonologii. Práce naopak přináší pohled na protoromštinu z hlediska témat charakteristických pro různé jazykové roviny, jako jsou fonologie, morfologie, syntax a lexikum, a částečně i její externí dějiny. Přínosem může být i předložení námětů a formulace nových otázek, kterým se snad v budoucnu dostane zevrubnějšího zpracování.

0.2.1. První oddíl o indoárijském původu romštiny tvoří úvodní rámec, jakési kvantum základních vědomostí nezbytných pro chápání jakéhokoliv výzkumu indoárijských souvislostí romštiny. Jeho první kapitola shrnuje historii objevu indoárijského původu jazyka (1.1.). Na ni navazují dvě další, z nichž každá představuje odlišnou teorii o postavení romštiny mezi indoárijskými jazyky (1.2. a 1.3.). První z těchto hypotéz o „dardském“ původu romštiny formulovaná ve druhé polovině 19. stol. je již sice překonaná, tu a tam se s ní lze stále setkat v některých méně zasvěcených statích. Větší pozornost je věnována prezentaci druhé teorie propracované roku 1926 Turnerem o centrálním indoárijském původu romštiny. Tato teorie je dnes obecně přijímána, ačkoliv sama není bez rozporů a otázek; i na některé její problémy se chci v textu zaměřit. Poslední čtvrtá kapitola se pokouší naznačit směr novému bádání v otázce postavení romštiny v rámci indoárijštiny, který by Turnerovu teorii přeformuloval použitím novodobých metodologií.

Ať už jde o samotný objev indického původu koncem 18. století nebo Turnerovu teorii, je v celém oddílu kladen velký důraz na odhalování souvislostí a hlubších základů, z nichž všechny hypotézy a teorie vycházely. V těchto souvislostech se snažím mj. o formulaci faktorů, které výzkum a z něho vyplývající teorie podmiňovaly, a také paradigmát, která v tom či onom období převládala a určovala nejen směr bádání, ale ovlivňovala i jeho výsledky.

0.2.2. Teprve následující oddíl „Pojem protoromština“ skládající se z jedné kapitoly si klade otázku, jak co nejužší definovat tzv. protoromské období. Zatímco první oddíl byl více provázán s externími dějinami jazyka, analýzy vážící se k pojmu protoromština se již pohybují v přísně lingvistické rovině ve smyslu analýzy jeho interních dějin.

Druhý oddíl nejprve představí paradigma, z něhož vychází definice protoromštiny pro tuto práci. Následně analyzuje všechny souvislosti a předpoklady, které k sobě daný pojem váže, a na příkladu vývoje konkrétního slovního tvaru ze staroindičtiny do (rané) romštiny pak co nejpřesněji identifikuje a popíše protoromské vývojové jevy. Cílem je dané jevy přísně odlišit od těch, které za protoromské považovat nelze (např. středoindické). Ukáže se tak, že ústřední pojem předložené práce nelze chápat vágně ani příliš široce, ale zcela konkrétně jako období vývoje jazyka, k němuž se lze přiblížit stanovenými metodami.

0.2.3 Na výklad pojmu protoromština navazuje oddíl analyzující vybrané problémy fonologického vývoje. Na tomto místě je třeba podotknout, že historická fonologie se prolíná v podstatě celou prací a není tak omezena jen na její jediný oddíl. Třetí oddíl je však specifický tím, že se snaží jít dál, než je pouhé historické hláskosloví jazyka. Jeho cílem je pokus o strukturní analýzu některých problémů protoromského vokalismus, o nichž je pojednáno nikoliv atomisticky, nýbrž v jejich širších souvislostech. Tyto souvislosti zahrnují jednak vývoj fonologického statutu probíraných elementů či vztah těchto elementů a jejich vývoje k jiným složkám protoromské fonologie. Nakonec jsou v tomto oddíle upotřebeny i některé poznatky z typologie a nauky o jazykových univerzáliích, které se stále více stávají nedělitelnou součástí výzkumů historické lingvistiky. Smyslem je demonstrovat, jakým způsobem

lze takové poznatky využít a jak dokáží formulovat nové otázky i ukazovat cestu k jejich zodpovězení.

Fonologická část práce se skládá ze tří kapitol. První kapitola představuje stručný úvod do historické fonologie romštiny (3.1.). Následující kapitola (3.2.) analyzuje vývoj jediného staroindického a středoindického fonému /a/ ke dvěma různým romským fonémům, tj. tzv. fonologické rozdělení (*split*). Cílem je mj. stanovit různá přechodná stadia mezi středoindickým a romským stavem, která plynule přecházejí jedno v druhé a vzájemně se vysvětlují. Velmi úzce, ba téměř neoddělitelně je s tímto tématem spjat i problém, kterým se zabývá třetí kapitola o ztrátě vokální délky (3.3.). Také v tomto případě je úmyslem stanovit relativní chronologii dané ztráty a to mj. právě na základě zohlednění známých jazykových univerzálií.

Mým původním záměrem přitom bylo analyzovat ve fonologické části vývoj středoindických geminát do romštiny. Touto otázkou se však nelze zabývat bez důkladné znalosti právě vývoje sti. a stři. /a/, s nímž je vývoj geminát spjat. Proto se nakonec ukázalo jako výhodnější zaměřit se primárně na vývoj centrálního vokálu a problém geminát zmínit a zpříkladnit pouze v rámci něho.

0.2.5. Čtvrtý oddíl se znovu na základě konkrétního problému věnuje analýze protoromské morfosyntaxe. Daným problémem je pak vývoj nepřímého kmene (obliquu, historického nepřímého pádu), a to jak z hlediska jeho formy, tak i funkce. Oddíl se proto dotýká zároveň morfologického a zároveň syntaktického vývoje.

Obecný úvod tvoří stručné pojednání o historickém podloží současného pádového značení romštiny (4.1.). Kapitola vychází z terminologického schématu, v jakém se pohybuje současný badatelský diskurz o historii pádového značení v novoindických jazycích. Dále následuje kapitola analyzující etymologii jednotlivých sufixů nepřímého kmene (4.2.). V jejím případě se do určité míry jedná o shrnutí dosavadní diskuse na dané téma, nevyhýbá se však ani některým vlastním návrhům a argumentacím snažícím se posílit tu či onu hypotézu. Poslední dvě kapitoly pak rozebírají dvě nejnápadnější funkce tzv. nezávislého (samostatného, tj. jinými pádovými markery nevymezeného) nepřímého kmene. V prvním případě se jedná o analýzu archaismu – osvětlení používání nepřímého kmene v roli značení posesora (4.3.). V druhém případě jde již o poněkud komplikovanější výklad původu inovace –

použití nepřímého kmene ve značení přímého objektu, které je důvodem, proč se romský obliquus v literatuře často definuje jako akuzativ (4.4.). Oddíl uzavírá návrh týkající se rekonstrukce funkce nepřímého pádu v protoromštině (4.4.4.).

Text posledně zmiňovaných kapitol věnovaných výkladu funkce je zvláštní tím, že je proložen konkrétními ukázkami jazyka s cílem ilustrovat analyzovaný problém a posílit argumentaci. V případě romských příkladů vycházejí ukázky z citovaných gramatik různých dialektů, v případě staroindických a středooindických jazyků jsou příklady výsledkem vlastní excerpcce autora. Jazykové ukázky jsou vždy doplněny interlineárním gramatickým výkladem opírajícím se o úzus morfematického překladu v současné obecné lingvistice a až poté následuje překlad do češtiny. Interlineární překlad je výsledkem analýzy autora diplomové práce.

0.2.6. Poslední oddíl spadá do oblasti etymologie a lexikálního vývoje. Jeho námětem je jazykový kontakt protoromštiny, jak se odráží na přejatých slovech. Hlavní pozornost je věnována otázce íránského a zvláště perského vlivu na romštinu, který ještě spadl do období protoromského vývoje, a proto nebylo možné tento kontakt v práci o protoromštině opomenout. Na první pohled by se sice mohlo zdát, že námět této části vybočuje z celkového zaměření práce na indoárijskou lingvistiku, ale není tomu tak. Jádrem daného oddílu je totiž vztah původních indoárijských slov k přejatým íránským, či ještě přesněji problematika, jak od sebe tyto dvě vrstvy odlišovat. Jak známo, indoárijské a íránské jazyky tvoří společnou větev v rámci indoevropských jazyků a romština obsahuje slova, která nabízejí indoárijskou stejně jako íránskou etymologii. V textu je na konkrétních slovech ukázáno, jakými metodami můžeme přesný původ slova určit.

Téma íránského vlivu na romštinu uzavírá diplomovou práci podobně jako období kontaktu s íránskými jazyky uzavíralo údobí protoromského vývoje jazyka před jeho balkanizací. Proto lze řazení jednotlivých oddílů chápat částečně i chronologicky: diplomová práce začíná úvahou o původu protoromštiny uvnitř indoárijštiny a končí analýzou některých aspektů íránského vlivu na protoromštinu.

0.3. Romština je jazyk nebývalou měrou nářečně rozrůzněný, a tak každý, kdo se chce zabývat jazykem jako takovým a jeho původem, tj. nikoliv jen jednotlivým dialektem, opakovaně na tuto diferenciaci naráží. Na druhou stranu všechny dialekty

navazují na jeden společný prajazyk (tzv. ranou romštinu), a proto vykazují společné jádro, kterému se někdy říká „obecná romština“ (*Common Romani*, srov. Matras 2002: 20). Obecná romština je v podstatě abstraktní souhrn jazykových struktur a forem sdílených všemi anebo většinou dialektů, které lze považovat za dědictví rané romštiny. Pokud není uvedeno jinak, spadá všechno, co je v této práci označované za „romské“, právě do tohoto okruhu obecné romštiny. Případné odchylky od obecné romštiny nebo konkrétní realizace obecněromských struktur v jednotlivých dialektech jsou vždy důsledně specifikovány.

V práci jsou používána transliterační pravidla platná pro přepis indických jazyků, jak se uplatňují v odborných indologických publikacích. Jistou výjimku z typografických důvodů tvoří přepis staroindické slabikotvorné likvidy s tečkou a nikoliv kroužkem (ṛ). Vzhledem k tomu, že je u všech tvarů uváděna jazyková přínáležitost, neměla by hrozit záměna vokalické vibranty s retroflexním ṛ v hindštině a dalších novooindických jazycích. Jak je zvykem v historické lingvistice, jsou všechny staroindické tvary uváděny s přízvuky, pokud jsou doloženy ve védském jazyce. U tvarů známých až z klasického sanskrtu jsou tvary pochopitelně bez označení přízvuku. Totéž platí i pro pasáže vyexcerpované ze sanskrtské literatury, např. z eposů. Ve značení přízvuku se vesměs držím slovníku Monier-Williams 1899 popřípadě srovnávacího slovníku indoárijských jazyků CDIAL.

0.4. Není jistě třeba se rozepisovat o přínosu studia romštiny v indoárijských souvislostech pro romistickou lingvistiku. Na závěr úvodu bych však rád připomněl, že studium romštiny má obrovský význam i pro samotnou historickou a srovnávací lingvistiku indoárijských jazyků (tuto skutečnost ostatně ve svých pracích naznačovali i badatelé, kteří se jinak romštině nikdy zvláště nevěnovali, jako např. Masica 1991 nebo Katre 1968). Romský jazyk je výjimečný tím, že se jím mluví daleko od sesterských jazyků, s nimiž před více než tisícem let přerušil jakýkoliv kontakt. Romština po řadu staletí neprodělávala vývoj paralelní se zbytkem indoárijštiny, nebyla a není jím ovlivňována a její indoárijské jádro tak konzervuje některé jevy v literatuře nedoloženého jazyka mluveného na půdě Indie před více než tisícem let. Její celá indoárijská slovní zásoba je v pojmech tradiční indické jazykovědy tadbhavová, takže není např. „zamořována“ moderními přejímkami ze sanskrtu nebo „prestížních“ indoárijských jazyků, které mnohdy komplikují práci na diachronních

popisech (srov. Masica 1991: 68–69). Cílem předkládané diplomové práce je tak v neposlední řadě demonstrovat i tento význam studia indoárijského jazyka Evropy.

1. INDOÁRIJSKÝ PŮVOD ROMŠTINY

1.1. Objev indického původu

Zařazení romštiny mezi indoárijské jazyky, které bylo zpočátku formulováno jako indický původ jazyka, je skutečnost známá zhruba poslední dvě staletí. Objev na samém počátku podmiňovaly tři hlavní faktory. Na prvním místě to byla samotná obeznámenost s romštinou v badatelských kruzích, až do 18. století porůznu zaznamenanou jen pár slovy či větami a v západní Evropě navíc často zaměňovanou s argoty marginalizovaných skupin založenými na místních jazycích. Na druhém místě to bylo povědomí o indických jazycích, s nimiž bylo romštinu pro zjištění jejích skutečných afinit třeba srovnávat a konečně oním třetím faktorem byl vznik a rozvoj novodobé srovnávací jazykovědy jakožto oboru, který poskytl exaktnímu zkoumání jazykové příbuznosti vhodnou metodologii. Shodou okolností došlo k naplnění všech těchto podmínek ve stejném období na konci osmnáctého století s výrazným rozvojem ve století devatenáctém.

V minulosti bylo s objevem indického původu romštiny nejčastěji spojováno jméno německého badatele Heinricha Grellmanna. Pomineme-li, že jeho práce (1783) obsahuje řadu chyb, prokázaly moderní výzkumy především rozsáhlé plagiátorství Grellmannova díla. V jazykové části autor směšuje prvky různých nářečí, někdy nesprávně interpretuje gramatické tvary a mezi jazykové ukázky zařazuje i neromská slova (Matras 1999: 105–106).

Ve skutečnosti již o rok dříve vyšla původní a objevná studie Johanna Christiana Christopa Rüdiger „Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien“ (1782). Tu lze právem považovat za první systematický důkaz indického původu romštiny, ačkoliv i před tímto datem se tu a tam objevovaly podobné úvahy, ať už ve formě ústně tradovaných historek (příběh o Štefanu Vályim a studentech z Malabáru; Ab Hortis [1775] 1995: 162–3; Hübschmannová 2003)¹ anebo

¹ V literatuře se velmi často spekuluje, o jaký že to „malabárský“ jazyk, jenž Válymu tolik připomínal romštinu, a jehož slovům uherští Romové z velké části rozuměli, se mohlo jednat, jestliže na Malabáru se hovoří drávidskou malajálamštinou. Nejčastěji se v tomto smyslu uvažuje o staroindickém sanskrtu, jakožto snad dorozumívacím jazyku oněch Malabárců (?), anebo sinhalštině za předpokladu

písemných zmínek (Büttnerovo poznamenání, že Cikáni jsou hindustánsko-afghánský kmen; Matras 1999: 90). Rüdiger byl k hledání původu jazyků podnícen svým kolegou Hartwigem Bacmeisterem ze Sankt Petěrburgu, od něhož získal vzorkový text, jež si dal rodilou mluvčí přeložit do romštiny. Lexikum, fonologie i gramatika přeloženého textu prozrazují, že se jednalo o mluvčí sintskeho dialektu. Vzorek následně porovnal s překladem do hindustánštiny a přesvědčivou podobnost obou jazyků sdělil v dubnu 1777 Bacmeisterovi. O pět let později svůj objev uveřejnil spolu s dalšími komentáři obsahujícími na svou dobu vyspělé analýzy a interpretace podobnosti i rozdílnosti obou jazyků (Matras 1999).

Rüdiger srovnával romštinu s příručkou hindustánštiny sepsanou misionářem Schultzem (1744). Právě práce evropských misionářů, mezi nimiž vynikali francouzští a portugalští jezuité, byly prvními zdroji poznání indických jazyků v novověké Evropě s tradicí od 17. století. Od poloviny 18. století v souvislosti s obchodními aktivitami evropských korporací, jež nakonec vyústily i v politické opanování Indie, k nim přibývala díla evropských zaměstnanců koloniální správy (srov. Budil 2000: 5–25). Praktická snaha o kvalitní řízení kulturně tak odlišného regionu vyžadovala důkladnou znalost místních jazyků, a to nejen moderních, nýbrž i literárních jako např. perštiny a sanskrtu. V těchto jazycích byly sepsány důležité historické, náboženské, právní i státoprávní spisy, které evropským a zvláště pak britským kolonizátorům umožňovaly hlubší průnik do kultury a vládnutí v souladu s místními tradicemi. Právě na těchto v podstatě utilitárně postavených základech se zrodila britská indologie 19. století dlouho provázaná s mocenskými ambicemi své rodné země.

V této souvislosti je důležité podtrhnout, že objev indického původu romštiny byl učiněn v ten samý čas, kdy Evropa definitivně odhalila příbuznost klasických jazyků Evropy se sanskrtem, a kdy začaly vznikat počátky indoevropské srovnávací jazykovědy. Dne 2. února 1786 – tedy přesně čtyři roky po vydání Rüdigerovy práce

přenesení jména Malabár na nedaleký ostrov Cejlon, popřípadě obecné neurčitosti pojmu označujícího velmi vzdálený region (srov. Hübschmannová 2003). Osobně považuji obě varianty za krajně nepravděpodobné, v případě sinhalštiny z důvodu její značné odlišnosti od romštiny (srov. Beníšek 2006: 79-80). Je-li mi dobře známo, dosud nikdo nepřišel s možností, že oním malabárským jazykem ve skutečnosti mohla být konkanština mluvená na západoindickém pobřeží Arabského moře (tj. na Malabárském pobřeží!).

– přednesl právník a orientalista ve službách britské koloniální správy Sir William Jones na výročním zasedání *Royal Asiatic Society* v Kolkatě svůj slavný projev, v němž poukázal na přesvědčivou podobnost sanskrtu, latiny a řečtiny svědčící pro původ těchto jazyků ze společného zdroje (srov. např. Ramat – Ramat ed. 1998: 25). Jeho slova probudila nový zájem o vědecké studium jazyků, jež se po celé následující století soustředilo na jejich vzájemné srovnávání, určování míry genealogické spřízněnosti a s tím spjatý historický vývoj jazyků. Výsadní postavení v tomto novodobém bádání si brzy vydobyla věda v Německu. Pro vznikající lingvistickou romistiku byla významná i ta skutečnost, že v popředí indoeuropeistiky stálo horlivé studium sanskrtu a védštiny, tedy jazyků podávajících obraz staroindoárijského období prarodičovsky spřízněného s romštinou. V Evropě byly postupně vydávány staroindické texty, pracovalo se na kompilování gramatik a přípravě slovníků. To vytvořilo podmínky i pro důkladné srovnání romštiny se sanskrtem, ačkoliv po větší část první poloviny devatenáctého století to mělo charakter zatím jen povrchního porovnávání několika podobných slov v pracech o romském jazyce (srov. např. Puchmayer 1821: 7–8).

Ovoce půlstoletí trvající práce indoeuropeistů přinesl romistice až německý badatel August Friedrich Pott, jinak známý svými pracemi na poli indoevropských etymologií. Pott shromáždil na několik desítek publikovaných i nepublikovaných záznamů, statí i monografií o romštině, z nichž čerpal jazykové jevy, jež ve svém dvousvazkovém díle *Die Zigeuner in Europa und Asien* (1844–45) analyzoval a porovnával s tvary jak staroindickými, tak novoindickými a v případě přejímek i např. perskými, řeckými, slovanskými atd. Aplikací stále propracovanějších metod historicko-srovnávací jazykovědy na romštinu otevřel cestu modernímu zkoumání, které indoárijské zakotvení jazyka mohlo přijímat již jako nezpochybnitelný fakt.

1.2. Hypotéza dardského původu

Od poloviny 19. století, kdy docházelo ke zvýšenému zájmu o romštinu v badatelských kruzích, se věda zaměřovala mimo jiné na zodpovězení otázky, jež by se dala zjednodušeně vyložit jako: „Kterému indickému jazyku nebo jazykům je romština nejbližší, popřípadě z které jazykové oblasti v rámci indoárijštiny romština pochází.“ S touto otázkou jde ruku v ruce i otázka geografického původu jejích

mluvčích. Téma bylo jedním z dominujících témat lingvistické romistiky až do třetí dekády 20. století, kdy vyšla známá studie Turnerova (viz 1.3.). Různé návrhy se přirozeně objevovaly od samého počátku zjištění indického původu jazyka, tyto ranější úvahy však postrádaly spolehlivou argumentaci (mezi nejčastěji zmiňovanými oblastmi původu romštiny i Romů do 2. pol. 19. stol. figuroval Multán – okolí stejnojmenného města dnes na jihu pákistánského Paňdžábu – a Gudžarát; srov. Puchmayer 1821: 7). Uspokojivé řešení této otázky bylo přímo úměrné i stavu znalostí o novoindických jazycích na západě, které teprve od poloviny 19. století nabývaly povahy systematického srovnávacího výzkumu. V tu dobu se začaly objevovat první monografie o historickém vývoji indoárijské romštiny (Beames 1872–9) a s tím spjaté návrhy na interní klasifikaci (Hoernle 1880, pak až Grierson 1903).

První, kdo se pokusil na zmíněnou otázku vážněji odpovědět, byl vídeňský slavista a balkanista slovinského původu Franz Miklošič. Miklošič v průběhu 70. let 19. století uveřejnil sérii článků na téma romštiny (stále především z hlediska historické jazykovědy). Ve čtvrtém příspěvku k poznání romských dialektů (*Beiträge zur Kenntniss der Zigeunermundarten*) publikoval studii na téma „Über die indische Heimat der Zigeuner und die Zeit der Auswanderung dieses Volkes aus Indien“ ([1878] 1984: 105–114). V ní navrhnul hypotézu, podle které je romština úzce příbuzná s dardskými jazyky na severozápadě Indického subkontinentu; hypotézu, která pak dominovala vědeckým představám o romštině na přelomu 19. a 20. století. Veden k ní byl pouze několika archaismy v romském hláskosloví, konzervujícími stav blízký staroindičtině, jež romština sdílí právě s několika dardskými jazyky. Jedná se např. o konsonantní skupiny sykavky a alveodentální okluzivy *st* a *št*, které v inlautu a auslautu odrážejí staroindické *-st(h)-* a *-ṣṭ(h)-* (např. rom. *prastal* „běží“ < sti. *prasthā-* „odejít“, rom. *kašt* < sti. *kāṣṭhā-* „kus dřeva“, rom. *rušto* < sti. *ruṣṭa-* „rozzlobený“ atd.), dále o skupinu alveodentální/labiální okluzivy a vibranty ve všech pozicích včetně náslovné (např. rom. *phral* < sti. *bhrāṭr-* „bratr“, rom. *drab* „lék“ < sti. *dravya-* „věc, předmět“ atd.) a konečně o dvě romské sykavky za původní staroindické tři (rom. *šil* < sti. *śīlā-* „chlad“, rom. *manuš* < sti. *mānuṣa-* „člověk“, rom. *dives* < sti. *divasā-* „den“). Většina nejen novoindických jazyků, ale už i doložených středoindických tyto archaismy nevykazuje (konsonantní skupiny se asimilovaly, tři staroindické sykavky splynuly v jednu, k tomu dále 1.4.4.).

Ačkoliv Miklošičova studie postrádala hlubší porovnání morfologie (až na pár velmi omezených postřehů) a i v případě hláskosloví se dotýkala pouze vybraných a do jisté míry irelevantních jevů, jež rozhodně nestačí k postulování nějakých dalekosáhlých závěrů o užší jazykové příbuznosti, teorie byla nadšeně přijata (Pischel 1883, Sowa 1887, Lesný 1916a, Grierson 1919). Ve skutečnosti povědomí o dardských a s nimi v minulosti jedním dechem zmiňovaných tzv. „káfínských“ jazycích bylo v oné době velmi povrchní a spíše mlhavé. Sám Miklošič se na tomto poli opíral pouze o dvě práce, z nichž jedna ani nebyla čistě lingvistická, přičemž nedostatečnou znalost těchto jazyků i připouštěl (...*nur fragmentarisch bekannten Sprachen*...str. 287; *Ungeachtet unserer sehr fragmentarischen Kenntniss der Sprachen der nordwestlichen Gegenden Indiens*...str. 293).² Tato mlhavost se projevovala i tím, že Miklošič i další soudobí autoři často předkládali jednotlivé jazykové jevy označující je za „dardské“, jakoby mělo jít o jeden jazyk. Dnes však víme, že tzv. dardské jazyky jsou vysoce diferencované a v podstatě nelze najít jedinou společnou inovaci, která by je byla schopna lingvisticky definovat. To platí i pro výše probírané jevy – zmiňované konsonantní skupiny vykazují pouze malý okruh těchto jazyků (např. jen za kons. skupinu **tr* nacházíme vedle zachovaného *tr* „dardské“ reflexy *č*, *š*, *t* i neznělou laterálu *λ*; srov. Edelman 1983: 42), historický vývoj sykavek je jazyk od jazyka jiný a mnohdy daleko komplikovanější než v romštině atd.

Dnešní věda již nepovažuje dardské jazyky za uzavřenou genealogickou jednotku, ale spíše za geografické označení indoárijských jazyků ve vybraných oblastech (Fussman 1972 cit. in Koul 2000: 11). Společná izolace těchto jazyků vedla k zachování řady archaismů jinak ztracených v doložených jazycích už středoindického vývojového období na straně jedné a k inovacím neznámým zbylé indoárijštině na straně druhé.³ Rozšíření těchto inovací je však výsledkem

² Na obranu Miklošiče je třeba podotknout, že formulace a styl jeho stati prozrazuje, že autor bral svůj návrh skutečně jen jako pracovní hypotézu, která předpokládala potvrzení anebo vyvrácení zasvěcenějšími studiemi, a ne jako konečné slovo. Jeho teorie byla spíše intuitivní stejně jako byly v jeho době intuitivní představy o dardských jazycích.

³ Srov. Masicovu definici dardských jazyků: „...*purely Indo-Aryan languages of the Northwestern type, without any common defining feature, although preserving archaic features in varying degrees due to their isolation from MIA developments.*“ (1991: 462).

jazykových difuzí a v žádném případě ne pozůstatkem nějaké „protodardštiny“.⁴ Dokázat původ romštiny v tomto jazykově extrémně pestrém prostředí by pak bylo obtížné o to více. Dnes však již hlavně víme, že romština má historicky blíž k jazykům jiných oblastí.

1.3. Teorie Turnerova

1.3.1. Dříve než se vrátíme k romštině, je třeba se podívat opět na pokrok, který učinil výzkum novindických jazyků na počátku 20. století. Výrazným počinem se tou dobou stalo vydání monumentálního díla britského indologa G. A. Griersona *Linguistic Survey of India*. Autor zde v jedenácti svazcích, jež vycházely v průběhu pětadvaceti let, podává přehled jazyků tehdejší Britské Indie s jejich stručnými gramatickými nástinu včetně textových ukázek, přehledů základní slovní zásoby i několika frází. Větší pozornost přitom věnuje indoárijským jazykům (pravda na úkor neindoevropských a zejména poměrně opomenutých drávidských). Součástí díla je i Griersonův vlastní návrh na horizontální klasifikaci indoárijských jazyků (LSI I, 1: 115–120), jež se v určitých obměnách používá v podstatě dodnes. Základem této klasifikace je dělení novindických jazyků na vnitřní (*inner*) a vnější (*outer*), někdy též zvané periferní, k nimž ještě přistupují tzv. přechodové (*mediate*), představované východohindskými dialekty. Vnější větev se pak dále člení na severozápadní skupinu (západopaňdžábské dialekty „lahndā“ a sindhština), jižní (maráthština a konkanština) a východní (bihárské jazyky, bengálština, ásámština a urijština). Vnitřní větev tvoří jazyky centrální (dialekty západohindského areálu, rádžasthánské jazyky, bhílština, gudžarátština, paňdžábština) a tzv. pahárské neboli „horské“, mezi něž spadá i nepálština.

⁴ Tento problém zmiňuji mimo jiné z toho důvodu, že ještě dnes se i v seriózních pracích setkáváme se zastaralými teoriemi o jakési „dardské jazykové skupině“ (srov. např. Klégr – Zima et al. 1989: 155). K těmto dnes již vyvráceným (přesto donekonečna opakovaným) teoriím patří i hypotéza navržená Griersonem, že dardské jazyky představují třetí skupinu jazyků v rámci indoiránské větve (tedy ani ne indoárijskou ani iránskou). Dardské jazyky jsou všemi badateli, kteří je od pol. 20. století počínaje Morgenstiernem systematicky studovali, považovány za součást indoárijských jazyků (Masica 1991: 461–462). Je však třeba od nich přísně odlišovat tzv. „núristánské“ jazyky (dříve „káfírské“) ve východním Afghánistánu, které mohou představovat pozůstatek zvláštního proudu indoiránské migrace (ibid.; též Edelman 1983: 15–16).

Tato klasifikace se pak stala základní referenční konstrukcí třídění novindických (a přeneseně i „před-novindických“) jazyků i u dalších autorů, jež na Griersona navázali. Jinými slovy je to právě ona Griersonem prosazovaná terminologie (označení „centrální“, „severozápadní“, „východní...“), jež se obecně ujala, ačkoliv zařazení některých zvláště pomezních jazyků a dialektů se u jednotlivých autorů zpravidla liší. Tak např. Turner, jemuž věnuji pozornost níže, chápal paňdžábštinu a západopahárské jazyky jako spíše severozápadní, zatímco východohindské dialekty, ba dokonce i bihárské jazyky, zařazoval k centrálním (srov. Masica 1991: 453–454). Změny se týkají také „dardských“ jazyků, které Grierson nepovažoval za jednoznačně indoárijské jazyky, a jež se v současnosti zpravidla řadí k severozápadním (viz 1.2. a pozn. 4). Dnes již odmítaný je také dobový názor o jednotném původu všech „vnějších“ jazyků, jež by představovaly výsledek jedné migrační indoárijské vlny (srov. Masica 1991: 447–452). I přes tyto jednotlivosti je však třeba vyzdvihnout průkopnický charakter celého Griersonova díla s obrovským kvantem nově publikovaného materiálu. To přineslo nové možnosti i komparativnímu studiu indoárijských jazyků, jež se nevyhnulo ani romštině.

1.3.2. První vážné pochybnosti o dardském původu romštiny vyslovil odborník na středoindické jazyky A. C. Woolner, jenž ve svých úvahách vycházel z velké části právě z Griersonova přehledu. V úvodu své historicko-srovnávací studie věnované romským osobním zájmenům (1915) vyjádřil přesvědčení, jež zde budu citovat:

„In the case of certain such particulars, the evidence seems to me to point to two conclusions with regard to at least the main part of the structure of the Indian stratum. Those conclusions would be (a) that this Indian stratum is in essentials later than Apabhramśa; (b) that it belonged rather to the Central area than to the extreme North-West or the Hindu Kush.“ (p. 119; zvýraznění moje)

Tento svůj názor následně ilustroval podobou romských osobních i přivlastňovacích zájmen. Na článek volně navázal dvěma dalšími věnovanými slovesné morfologii (1923 a 1924b).

Definitivně pak teorii o dardském původu vyvrátil jiný britský indolog – profesor sanskrtu na londýnské *School of African and Asian Studies* Sir Ralph L. Turner. Jeho

do značné míry objevná a hluboce propracovaná studie „The position of Romani in Indo-Aryan“ (1926) je dodnes ve své podstatě nepřekonanou prací, na níž se odvolávají všichni autoři ve statích o původu romštiny. I z těchto důvodů si zasluhuje, aby jí zde byla věnována širší pozornost.

Turner především vyšel z důsledného rozlišení inovací a archaismů v jazyce z hlediska jejich relevance pro vymezení užší jazykové příbuznosti. Už tím se odlišil od starších autorů, kteří vyzdvihovali spíše archaismy – tj. takové rysy, jež romština zdělila nezměněné anebo jen nepatrně změněné ze staroindičtiny, zatímco v doložených jazycích už středoindického období prozrazují stejné rysy pokročilejší stav vývoje. Nacházeli-li pak tito badatelé stejné archaismy v některých, většinou geograficky okrajových, novoindických jazycích, usuzovali z toho na užší jazykovou příbuznost romštiny a těchto jazyků (viz 1.2.). Zcela však opomíjeli daleko početnější inovace – jazykové změny, jimiž se romština od staroindičtiny odlišuje, a jež zároveň velmi často sdílí se středoindickými i většinou novoindických jazyků. Ony periferní jazyky přitom tyto změny nemusejí vykazovat; tedy na místě romských inovací mají buď opět archaismy anebo vlastní inovace, jejichž podoba je odlišná od romských. Je logické, že jakýkoliv jazyk musí mít vždy historicky blíž k příbuzným jazykům, s nimiž sdílí společné inovace. Archaismy jsou jevy, které v minulosti charakterizovaly celý prostor dané jazykové skupiny a z toho důvodu není nijak překvapující, když dva či více jazyků/dialektů tohoto prostoru konzervují stejný rys nezávisle na sobě. Náhodně sdílené archaismy jsou rozhodně častější a pravděpodobnější než situace, kdy ve dvou nezávislých jazycích dochází čirou náhodou k totožnému inovačnímu procesu. Pokud dva či více jazyků dokonce sdílí takových inovací větší počet, je vždy třeba vážně uvažovat o jejich užší historické souvislosti.

Turner analyzoval jevy, kterými romština odráží nejstarší hláskové změny proběhlé v doloženém období indoárijských jazyků. Těmito změnami se odlišila středoindičtina od staroindičtiny, přičemž u nich lze pozorovat různý dialektový vývoj. K těmto autorem analyzovaným jevům patří: vývoj slabikotvorné vibranty, vývoj alveodentály následované vibrantou, vývoj konsonantních skupin *kṣ*, *sm* (*śm*, *ṣm*), *tv* (*dv*, *tm*) a vývoj iniciálního *y*- a intervokálního *-m*-. Ve všech těchto případech romština sdílí vývoj s centrálními indoárijskými jazyky (moderními i středoindickými), přičemž za reprezentanty centrální středoindičtiny Turner považoval vedle literárního prákrtu šauraséní také dialekt Ašókových nápisů v prostoru ganžsko – jamunského

dóábu (Kálsí, Tópra, Mérath; Turner 1926: 165). Naopak žádná sem spadající inovace romštiny neodpovídá vývoji, který Turner postuluje pro severozápadní skupinu včetně „dardštiny“. Tak např. staroindickou slabikotvornou vibrantu v romštině podobně jako ve většině dalších indoárijských jazyků zastupuje čistě vokalické *i* nebo *u*: sti. *śṛīga-* > rom. *šing* roh (srov. hin. *śīg*), *pr̥cchāti* > *phučel* „ptát se“ (srov. hin. *pūch-nā*), zatímco dardské jazyky na tomto místě zachovávají vibrantu (kašm. *priṣh-un*, srov. p. 149). Středoindičský předek romštiny také necerebralizoval alveodentálu, již předcházela vibranta: sti. *vṛtti-* > rom. *buti* „práce, obživa“, *mṛtā-* > *mulo* „mrtvý“, *hṛdaya-* > *jilo* „srdce“ [(t) > d > l/V_V vs. (ṭ) > ḍ > r/V_V], podobně jako např. prákr̥t šauraséní (*vutti*, *muda-*, *hīa-*), zatímco severozápadní, ale i východní jazyky se zdají navazovat na cerebralizující dialekty (ibid.: 151–153). S centrálními jazyky má romština společnou i aspirovanou veláru *kh* za původní *kṣ*: sti. *ákṣi* > stři. *akkhi* > rom. *jakh* „oko“ (hin. *ākḥ*); severozápadní jazyky mají pravidelně *čh* (kašm. *əčh*) (ibid.: 153). Vývoj skupiny sykavka + labiální nazála romštinu odlišuje i od paňdžábštiny: sti. *asmé* > (stři. *amhe* >) rom. *ame* „my“ x pandž. *asī* (p. 155). K některým dalším inovacím viz 1.3.5. Výjimky z pravidelného vývoje autor vysvětloval mezinářečními přejímkami v rámci indoárijštiny, přičemž ony nepravidelnosti romština opět velmi často sdílí s centrálními jazyky: např. sti. *kṣurikā-* > rom. *čhuri* i hin. *chūrī* „nůž“ (*čh-* namísto v obou jazycích očekávaného *kh-*). Turnerův závěr analýzy raných indoárijských inovací reflektovaných v romštině tak zněl:

„There can therefore be little doubt that Romani, judged by its early innovations, belonged originally to the Central group, which now comprises Rajasthani, Hindi, Central and Eastern Pahari, and perhaps Bihari.“ (p. 159)

Následně se autor pustil do rozboru archaismů, kterými romština konzervuje starší stav, v centrální jazykové oblasti počínaje (doloženou) středoindičtinou inovovaný. Na rozdíl od romštiny došlo v centru již velmi brzy ke splynutí všech sykavek v jeden foném a asimilacím sykavky v konsonantních skupinách *st(h)*, *ṣt(h)* a vibranty předcházené alveodentálou/labiálou: srov. sti. *śṛṇóti* > rom. *šunel* „slyšet“ (vs. šaur. *suṇedi*, hin. *sun-nā*); sti. *hástā-* > rom. *vast* „ruka“ (x stři. *hattha-*, hin. *hāth*), sti. *trīṇi* > rom. *trin* „tři“ (x stři. *tiṇṇi*, hin. *tīn*), srov. též 1.2. To jej přivedlo k názoru, že

romština musela z centrální oblasti migrovat a to ještě předtím, než k těmto změnám došlo. Protože jazyk Ašókových nápisů v oblasti ganžsko-jamunského dóábu, který autor považoval za reprezentanta raného centrálního prákrtu, už tyto změny odráží, museli mluvčí (předka) romštiny opustit centrální oblast před dobou vlády císaře Ašóky (3. stol. BC). Migrovali na severozápad, kde byl jazyk konzervativnější a to napomohlo k uchování daných archaismů také v romštině (p. 165).

Podle Turnera prodělala romština na severozápadě další vývoj, jenž byl příznačný právě pro tuto oblast. Nejpřesvědčivější je pravidelné oznělení okluzivy po nazále, tj. asimilace znělosti, která zasáhla celý severozápad počínaje sindhštinou, přes „lahndā“, pandžábštinu, téměř všechny dardské i pahárské jazyky (včetně předka nepálštiny) a konče romštinou, pouze z níž uvádím příklady: sti. *varika-* > rom. *bango* „křivý“, *pāñca* > *pandž* „pět“, *dānta-* > *dand* „zub“ atd. (p. 165–166).

Závěr učiněný na základě hláskosloví autor stvrdil i několika příklady ze slovní zásoby, kterými má romština opět blíž k centrálním jazykům. Přejímky ze severozápadních jazyků, které bychom v případě několik staletí trvajícího kontaktu romštiny s nimi předpokládali, nejsou četné a těch několik autorem uváděných příkladů navíc ani není příliš přesvědčivých. K tomuto ne jedinému problematickému bodu Turnerovy studie viz 1.3.4.

1.3.3. Turnerova studie je na první pohled jasná, promyšlená a pádně podložená, přesto není prosta některých problémů. Asi největším omylem je autorův předpoklad, že Ašókovy skalní a sloupové nápisy vystavené v ganžsko-jamunském dóábu by měly reprezentovat raný středoindický dialekt centrální provenience. Jak upozornil Woolner (1928a), nápisy v této oblasti jsou po jazykové stránce identické s jazykem východních nápisů dál na východ a jihovýchod v politickém centru Ašókovy říše Magadze, ba i na pobřeží Bengálského zálivu v lokalitách Dhaulí a Džaugada v dnešní Uríse. Tento dialekt nese většinu charakteristických rysů východní středoindičtiny (**r* > *l*, cerebralizace alveodentál předcházených historickou vibrantou, NOM.SG.M. -*e* atd.), jež nejsou a ani nikdy nemohly být přítomny v typicky centrálních dialektech, dejme tomu např. v předku šauraséní. Dialekt těchto nápisů byl patrně úředním jazykem Ašókova státního aparátu, a tak nepřekvapuje, že právě v něm nechával panovník tesat svá nařízení a přesvědčení. Odlišný dialekt či snad jazyk s řadou archaizujících rysů se nachází na skalním nápisu v Girnáru na

Káthijávárském poloostrově. Právě ten má nejbližší sanskrtu a proto i jazyku, jež bychom očekávali v centru. Třetí nápisový dialekt je severozápadní v Šáhbázgarhí a Mánséhře, opět archaičtější ve srovnání s východním dialektem většiny nápisů. Edikty císaře Ašóky jsou tedy známy ve třech dialektech – východním, jihozápadním a severozápadním, zatímco dialekt, který by jednoznačně zastupoval centrum, chybí. Archaismy, stále přítomné v romštině, kterými Turner argumentoval pro migraci mluvčích romštiny z centra před 3. stol. BC, se v těchto třech dialektech nereflektují pouze v onom východním – ten však s romštinou nemůže být úzce spřízněn. Vyskytovaly-li se ony archaismy v centru, nelze z Ašókových nápisů zjistit, ovšem z hlediska jejich výskytu v gírnárském i severozápadním dialektu se lze domnívat, že i v centrálních dialektech se ve 3. stol. BC stále vyskytovaly (srov. Woolner 1928a: 111.). Turnerův argument pro relativní dataci migrace je tedy založen na nesprávném předpokladu.

Tak časný stěhování mluvčích středoindického předka romštiny z centrální indoárijské oblasti do severozápadní je však neudržitelné i z jiných důvodů. Předci Romů by museli po dobu zhruba celého jednoho tisíciletí (!) žít v prostředí příbuzných a do určité míry i podobných jazyků, než by indoárijský prostor definitivně opustili (vzhledem k tomu, že romština musela projít celým středoindickým obdobím a až na prahu vývoje k novindickým jazykům se od indoárištiny oddělit). Naskýtala by se tak otázka, jak je možné, že za tuto velmi dlouhou dobu nedošlo k jazykové směně mluvčích původně centrálního jazyka v prostředí blízkých jazyků „necentrálních“. V dnešní severní Indii vidíme, že skupiny včleněné do socioekonomické struktury známé jako kastovní společnost mluví obvykle jazykem toho kraje, ve kterém se dlouhodobě vyskytují. Někdy sice udržují vlastní dialekt, v jeho případě je však lépe mluvit o sociolektu, jehož odlišnost od dominantního jazyka oblasti se často omezuje jen na oblast slovní zásoby spojené s vykonáváním jisté profese nebo specifického způsobu života. Vyšší stupeň jazykové nezávislosti obvykle vykazují i ekonomicky soběstačné komunity např. pasteveckých nomádů (srov. např. situaci kočovných pastevců Gúdžarů v severozápadní Indii uchovávajících si vlastní jazyk rádžasthánského původu). I dnešní nejbližší příbuzní Romů dómové mluví po celé Indii jazykem kraje, ve kterém se dlouhodobě pohybují a nikoliv vlastním „dómským“

jazykem (srov. LSI XI, též Brown 1928: 175).⁵ Tento sociolingvistický argument samozřejmě není dostačující, je však třeba jej zmínit pro úplnost.

1.3.4. Daleko závažnější je, že zatím nikdo nebyl schopen v romštině prokázat větší počet indoárijských slov jednoznačně severozápadního původu, tj. přejatých během předpokládaného tisíciletého pobytu Romů v prostředí severozápadních jazyků. Taková slova by přitom ani neměl být problém rozpoznat: muselo by se jednat o lexémy s indoárijskou etymologií, avšak reflektující typicky severozápadní fonetické rysy kontrastující s nejstaršími inovacemi centrální indoárijštiny, jak o nich byla řeč výše. Zároveň by se dané tvary neměly vyskytovat v žádném jiném centrálním jazyce, protože většina nepravidelných (tedy „necentrálních“) slov v romštině je úplně stejně nepravidelných („necentrálních“) i např. v hindštině či jiných centrálních jazycích (viz 1.3.2.). Turner má za takové čistě romské přejímky ze severozápadních jazyků pouhá tři slova. První dvě jsou číslovky: rom. *štar* „čtyři“ srovnává s „káfirskými“ (núristánskými) ekvivalenty *što*, *štā* (1926: 156), číslovku *šov* „šest“ zase s dardskými tvary obsahujícími sykavku (oproti obecným středioindickým i novoindickým tvarům s palatální afrikátou – *cha*; *ibid.*: 174). Romské *štar* však klidně může být dědictvím centrální podskupiny ve světle středioindických dialektů s nejběžnějším tvarem *cattāri* (Woolner 1928b: 42) a nikoliv **cappāri* jak bychom snad *lautgesetzlich* mohli čekat v centru (< sti. *catvārī*). Doložený středioindický tvar by v protoromštině dal pravidelně **čatar*, jež by se jakožto frekventované slovo, jakým číslovka bezesporu je, mohlo dále kontrahovat na **čtar* a přizpůsobit fonologickému systému protoromštiny (obsahujícímu konsonantní skupinu **št* a nikoli **čt*). Ani tvar *šov* nemusí být jednoznačně dardského původu, jestliže sanskrt má *ṣaṣ*. Třetí údajně dardské slovo v romštině má být *murš* „muž“ Turnerem srovnávané s označením manžela v šině *mušā* (p. 174). Toto slovo však asi vzniklo kontaminací původního sti. *púruṣa-* slovem *manuš* (< sti. *mānuṣa-*) (srov. CDIAL 9828). Další dvě

⁵ Určitou výjimku tvoří jen malá skupina domů obývajících údolí řeky Hunza na severu Pákistánu v horách Karákóramu, která v interní komunikaci používá vlastního jazyka dumáki (Lorimer 1939). Tato komunita však žije mezi mluvčími neindoevropského a proto zcela nepřibuzného jazyka burušaskí a její situace je tak obdobná situaci Romů v Evropě. Dómové o pár desítek kilometrů na jihozápad, kteří jsou v kontaktu s mluvčími příbuzných indoárijských jazyků (např. šiny), mluví opět místními jazyky (*ibid.*: 6).

romská slova, jež se neshodují s inovacemi centrální indoárijské a mohla by být hypoteticky severozápadní, jsou *rašaj* „kněz, duchovní“ (< sti. *ṛṣi* „světec“) a *truš* „žízeň“ (< sti. *tṛṣā*) s nepravidelným vývojem slabikotvorné vibranty. Obě slova však Turner považuje spíše za rané přejímky ze sanskrtu (ibid.: 151). V případě slova *rašaj* spadajícího do okruhu náboženské terminologie je zprostředkované převzetí ze sanskrtu přitom velmi pravděpodobné. A i kdyby se u všech pěti zmiňovaných slov prokázal severozápadní původ, je to stále dost málo na tisíc let jazykového kontaktu.

Romská slovní zásoba má nejbliž centrální podskupině indoárijských jazyků. Turner jmenuje několik romských slov vykazujících zvláštní fonetickou podobu, jež má paralelu v těch samých slovech v centru a nikoliv na severozápadě a potom i několik lexikálních jednotek s distribucí omezenou pouze na centrální indoárijsčinu. Jeho teorie však implikuje, že všechna tato slova se musela v centru vyskytovat už před dobou Ašóky, aby je mohla romština s těmito jazyky sdílet. To ovšem asi neodpovídá skutečnosti. Některá slova jsou v tomto smyslu méně problémová než jiná: např. romský slovesný kořen *per-* „padat“ má svou obdobu v hindském *par-*, které je pokračováním ve středních prákrtech doloženého (ne však zatím v Ašókových nápisech) cerebralizovaného tvaru *paḍ-*, zatímco severozápadní jazyky včetně pandžábštiny navazují na původní necerebralizované *paṭ-* (p. 173). Slovesný kořen *le-* „vzít“, který romštinu opět spojuje s centrálními jazyky (hin. *le-*), je možná ještě pozdějšího data. Sloveso *le-* vzniklo kontaminací středoindického *ṇedi* (< *náyati*) „vést“ slovesem *lahadi* (< *lābhate*) „získat“, tedy možná kontrakcí analytického vyjádření „získat a odnést“ (= vzít). Je to vidět i na romském participiu *lilo* (< *ṇida-* s iniciální likvidou z participia stři. *laddha-* < sti. *labdha-*). Ekvivalenty dnešních severozápadních jazyků naopak navazují na staroindické *grhṇāti* „vzít, uchopit“ (Turner 1926: 173). Otázkou tak zůstává datace vzniku kořene *le-* v centrálních jazycích. Ašókovy nápisy jej nezachycují, centrální prákrť *ṣauraséní* používá ve významu „vzít“ *geṇhadi*. Rozšířené používání slovesného kořene *le-* v centrální indoárijstině (a romštině) se zdá být až záležitostí novoinického období. Jiný romský kořen *ur-* „oblékat se“ souvisí s hindským *orh-* „přikrývat se“. Toto sloveso je drávidského původu (tam. *uṭu-* CDIAL 2547, DEDR 587) a do centrální indoárijské se nemohlo dostat dříve než v průběhu středoindického období, jelikož staroindický etymologický ekvivalent opět chybí. Na severozápadě podle Turnera nemá toto slovo svého zástupce (1926: 173), ačkoliv CDIAL některé příbuzné severozápadní lexémy

zaznamenává (často však nikoliv slovesa, nýbrž jména označující konkrétní oděv). Z těchto několika příkladu se zdá být stále více jasné, že romská slovní zásoba odpovídá současnému lexiku centrálních indoárijských jazyků a nikoliv lexiku, které charakterizovalo centrální jazyky před více než dvěma tisíciletími.

Indoárijská slovní zásoba v romštině ve skutečnosti teprve čeká na důkladné historicko-srovnávací zhodnocení. To by se mělo zakládat na tvarové i významové analýze jednotlivých slov a jejich porovnání s co největším počtem kognátů v co největším počtu indoárijských jazyků a dialektů. Z takové analýzy by pak mohlo samo vyplynout, pokud už ne s kterým jazykem, tak alespoň s kterou co možná nejužší skupinou jazyků má romština nejvíce společných slov včetně jejich odpovídající sémantiky.

1.3.5. Nakonec se problematickým jeví i Turnerovo zařazení některých indoárijských inovací v oblasti hláskosloví mezi rané indoárijské inovace. Prvním je vznik okluze u palatální frikativy v inicální pozici ($y > j$ /#_). Tato změna je poprvé doložena v literárních prártech středního období středoindičtiny (sti. *yād* > šaur. *jaṃ* „jež“, *yā-* > *jā-* „jít“, *yuktā* > *jutta* „spojený“, *yauvanā* > *jovvaṇa* „mládí“ atd.), ne však v jazyce Ašókových nápisů, ba ani v páli, které představují nejarchaišnější formy středoindičtiny (aš. *yaṃ*, *yā-*, *yuta-*; pá. *yobbana-*). V romštině, která tuto inovaci reflektuje (*dža-* „jít“, *džuto* „pár, druh“, *džuvell/džuvli* „žena“ < sti. *yuvatī-* „mladice“ atd.), byla dle Turnera změna nastartována už v době, kdy její mluvčí centrální oblast opustili (tj. před sepsáním Ašókových nápisů). Odvolává se přitom na fonetické příručky védáng (Prātiśākhya), které zaznamenávají odlišnosti ve výslovnosti iniciálního a intervokálního y (p. 158). Podobný názor zastává Chatterji (1926 cit in: Masica 1991: 169). V každém případě textová evidence pro tak raný a plně dokončený posun $y > j$ není.

Ještě větším problémem je pokládání ztráty okluze u intervokálního labionazálu ($m > \tilde{v}$ /V_V) za ranou inovaci (tj. minimálně započatou před dobou Ašóky). Tato změna se plně projevila až v apabhramši uzavírající celé středoindické období. Ve starších literárních prártech se objevuje sporadicky a ani v apabhramši se nejedná o všeobecný rys, jenž by se objevoval ve všech textech daného období (Tagare [1948] 1987: 83–86). Romština vykazuje pravidelný reflex $-v(-)$ za staroindické a středoindické $-m-$: sti. *grāma-* > stři. *gāma-* > ap. *gāṽa-* > rom. *gav*

„vesnice“ (hin. *gāv*), sti. *nāman-* > rom. *nav*, sti. stři. *dhūmā-* ap. *dhūa-* > rom. *thuv* „dým“, též konc. 1.os.sg. stři. *pucch-āmi* > ap. *pucch-aũ* > rom. *phuč-av* „ptám se“ atd. Turnerův argument, že *“the process of differentiation between inicial and intervocalic -m- had probably begun long before it was shown in writing”* (1926: 159) je sice platný, ale ne dostatečný pro předpoklad tak raného datování této změny. I přes svědectví romštiny rozhodně nelze tento posun datovat do doby ranější než byla např. asimilace konsonantních skupin *s(h)* a *ṣ(h)*, jak implikuje Turnerova studie. Texty, které intervokální *-m-* ještě pravidelně zachovávají, vykazují tuto asimilaci již dokončenou (východní Ašókovy nápisy, ardhamágadhí, šauraséní, máháraštrí atd.). Romština je určitým unikátem mezi indoárijskými jazyky, že na jedné straně v ní proběhly relativně nové indoárijské inovace a na straně druhé zachovává velmi staré archaismy, které ve většině indoárijských jazyků byly inovovány dlouho předtím, než došlo k inovacím sdíleným s romštinou.

Nakonec je třeba zmínit ještě jednu indoárijskou inovaci, kterou romština sdílí s centrálními jazyky, a jež je celkem pozdní (nereflektovaná ve středoindičtině). Tou je zánik opozice iniciálního *v* a *b* splynutím labiální frikativy s okluzivou (sti. *vadhūtīkā* > rom. *bori* „snacha“, *varṣā* > *berš* „rok“, *vivāhā-* > *bijav* „svatba“, *vikrīṇāti* > *bikinel* „prodává“ atd.). Změna neproběhla v pásu západoindických jazyků na jihu i severu – od sinhalštiny, maráthštiny, gudžarátštiny, přes některé západorádžasthánské dialekty až po sindhštinu, pandžábštinu a kašmírštinu (Masica 1991: 202–203). Pokud by romština koexistovala dlouhodobě s těmito jazyky, pravděpodobně by zachovala opozici stejně jako ony. Jak dosvědčuje existence íránských přejímk v romštině, jichž se již tato změna nedotkla (*veš* „les“ ← středoperské *vešag*), musela tato inovace proběhnout a skončit během indického vývojového období protoromštiny, a tudíž by měla souviset s obdobnou změnou v centrální indoárijštině.

1.3.6. Turner možná až příliš zobecňoval kategorizaci jednotlivých podskupin indoárijštiny. To se projevovalo tím, že určité jazykové oblasti (dejme tomu severozápadní) přisuzoval specifické jevy, které ji odlišovaly od jiných oblastí, ačkoliv tyto jevy ne vždy charakterizovaly všechny členy dané podskupiny a někdy je dokonce sdílela jen menšina z nich. Například pandžábština, kterou Turner evidentně řadí k severozápadním jazykům, ve skutečnosti reflektuje většinu inovací typických

pro centrální oblast i romštinu (jako je plná vokalizace slabikotvorné vibranty, vývoj *kṣ* > *kh*, *ɣ* > *ʃ* a intervokalického *-m-* > *ṃ*). Sindhština sice zachovává iniciální *ɣ*, ale za kons. skupinu *kṣ* opět pravidelně vykazuje *kh* a nikoliv *čh*, jež Turner postuluje pro celou severozápadní skupinu (tento vývoj je na severozápadě příznačný pouze pro dardské jazyky stejně tak jako zachování intervokalického *-m-*). Co se pandžábštiny týče, ta je natolik blízká hindštině (řada jedinců mluví i o vzájemné srozumitelnosti), že vůbec její vydělení z centrálních jazyků je značně sporné. Proto někteří minulé i současní indologové řadí pandžábštinu k centrálním jazykům a jiní zase k severozápadním (srov. Masica 1991: 449–456). Problémem je tu bezesporu její hraniční postavení, jež samo o sobě předjímá, že některými rysy musí mít blíž k centrálním a jinými zase k severozápadním jazykům. Podobnou otázku ostatně vyvolává i postavení bihárských jazyků na opačném konci centra.

Skupinové členění indoárijských jazyků na centrální – východní – severozápadní – jihozápadní či jakkoliv jinak ve skutečnosti působí příliš striktním dojmem, neboť budí představu jasné hranice mezi jednotlivými podskupinami. V Indii ovšem existuje jev známý jako řetězová příbuznost sousedních dialektů, který problematizuje i samotné přiřazování dialektů konkrétním jazykům (viz např. spor o to, zda-li je dógrí dialekt pandžábštiny anebo západopahárský jazyk; srov. Masica 1991: 427), natož pak kategorizaci jazyků na vyšší hierarchické úrovni. Pomezí dialekty mezi dvěma jazyky nebo jazykovými oblastmi s nejednoznačným postavením se v dnešní lingvistické terminologii označují jako „přechodné dialekty“ (*transitional dialects*) a nabízí se otázka, jestli i evoluce přímého indoárijského předka romštiny nemohla probíhat v oblasti styku dvou větších nářečních skupin.

1.4. Model jazykového stromu vs. vlnová teorie

1.4.1. Dříve než postoupíme ke konečné úvaze na téma původu romštiny, je třeba se ještě vrátit k Turnerovi a pokusit se v jeho „The position of Romani in Indo-Aryan“ rozpoznat myšlenkovou konstrukci, v jaké se její autor pohyboval. Touto konstrukcí by mělo být převládající vědecké paradigma dané doby, jež každého badatele vědomě či nevědomě v jeho uvažování ovlivňuje.

Jako výsledek dobového zájmu o evoluci všeho druhu a inspirace v přírodních vědách se v historicko – srovnávací lingvistice druhé poloviny devatenáctého století

prosadil koncept genealogického třídění jazyků do tzv. jazykového stromu (*Stammbaum*; Schleicher 1871). Ten předpokládá, že na počátku všech příbuzných jazyků stál dávný prajazyk, jehož rozpadem na několik dialektů a jejich následným nezávislým vývojem vznikaly různé dceřinné jazyky. Ty pak v jistém bodu historie zakoušely další diferenciaci vedoucí ke vzniku nových jazyků, které se samy o sobě mohly po nějakém čase stát ancestrálním jazykem dalším jazykům. Znázorněno diagramem vypadá pak tento proces neustálého štěpení kdysi jednoho homogenního jazyka jako rozvětvený strom. Každá genealogická jednotka pak reprezentuje jeden pra- či proto- jazyk, z něhož se jazyky spadající do dané jednotky vyvinuly. Kritériem příslušnosti konkrétního jazyka do té či oné genealogické kategorie je přítomnost inovací, které v jejich jazykovém předku probíhaly, a které tudíž musí všechny jazyky dané kategorie ve vztahu k ještě dávnějšímu prajazyku vykazovat (viz 1.3.2.). Tento model implikuje dvě základní teze: 1. původní prajazyk, ze kterého lze několik historicky následujících jazyků odvodit, musel být homogenní a za 2. sesterské jazyky vzniklé ze společného prazdroje si po svém oddělení jdou nezávislým vývojem, jinými slovy již mezi sebou mluvčí těchto jazyků neudržují žádný kontakt. Jazykově i fyzicky se rozcházejí.

Turnerova dedukce do tohoto způsobu uvažování plně zapadá. Romština má podle něho svůj původ v centrální indoárijské, jak prozrazují její inovace ve vztahu ke staroindičtině, jež romština sdílí s jazyky centrálními. V době, kdy romština tvořila s centrálními jazyky jednotu, byla tato nářeční oblast ještě velmi homogenní, v podstatě se mělo jednat o jeden „protocentrální“ jazyk (*„As to the exact connections of Romani within the Central group, it is impossible to be more explicit...the difference between the dialects which were to become, let us say, Hindī and Rajasthani, were too small for us to be able to recover their traces today.“* s. 176). V jistém bodu jazykového vývoje se však romština z centrálního protojazyka vydělila (*„If then Romani belonged originally to the Central group, **its relations with it must have been broken – probably by migrations**“* s. 164, zvýraznění moje) a to předtím než došlo k dalším inovacím v centrální indoárijské, jež již romština nereflktuje. Protože Ašókovy nápisy v centrální oblasti ony inovace vykazují (což, jak bylo uvedeno výše, je na mylném předpokladu postavený argument, viz 1.3.3.), přerušila romština spojení s centrální oblastí již před dobou Ašóky (*„We may assume, that **the Gypsies had severed connections with the Central group** before time of Asoka.“* s.

165, zvýraznění moje). Přerušení spojení znamená, že vývoj romštiny byl posléze na centrální skupině nezávislý a mluvčí jazyka se pohybovali v cizí nářeční skupině („...*they migrated to the North-west*“, s. 165).

Výše jsem již nastínil některé otázky, které předpoklad tak časného stěhování romštiny z centra vzbuzuje (proč nedošlo k jazykové asimilaci v prostředí podobných jazyků, proč romština neobsahuje vlastní severozápadní přejímky, které by zároveň nebyly v centrálních jazycích atd.), můžeme k nim však připočíst i pochybnosti vážící se k „úplnému přerušení spojení.“ Za tisíc let by určitě nastalo nemálo příležitostí, aby se romština znovu do kontaktu s centrálními jazyky dostala, zvláště pokud její mluvčí měli neustále migrovat.

1.4.2. Empirie nám ukazuje, že předpoklad přímočarého štěpení jazyků a jejich následně nezávislého vývoje je pouhou iluzí, která jen málokdy odpovídá realitě. Zvláště geneticky příbuzné jazyky často obývají jedno kompaktní území, kde jeden jazyk plynule navazuje na druhý, a jejichž mluvčí mezi sebou po staletí udržují kontakt, jak to vidíme nejen u indoárijských jazyků, ale i u většiny jazykových skupin v Evropě. Není asi náhodné, že všechny novoinické jazyky vykazují téměř totožnou jazykovou strukturu v oblasti morfologie a syntaxe, přestože jejich diferenciací jde časově do hloubky někdy až dvě tři tisíciletí hluboko, kdy gramatika ancestrálních jazyků byla na hony vzdálená současnému stavu. Ony strukturní podobnosti, stejně jako velký díl slovní zásoby, ba i fonologické paralely nemůžou být dědictvím jednoho homogenního prajazyka, jenž by právě tyto rysy vykazoval, nýbrž mnohem komplexnějšího procesu jazykového ovlivňování. Stěží by rigidní model jazykového stromu dokázal vysvětlit či jen do svého diagramu zanést existenci již zmíněných přechodných dialektů na geografické hranici mezi dvěma jazyky či jazykovými oblastmi.

Toto omezení se snaží překonat tzv. vlnová teorie (*Wellentheorie*; Schmidt 1872). Jejím hlavním argumentem je právě ona skutečnost, že jazyky velmi často sdílí inovace, jež nemohou být přisouzeny společnému předku; tj. vznikly a rozšířily se později než nastala diferenciací daných jazyků (srov. Jeffers – Lehist 1980: 32–33). Takové inovace se často šíří z oblasti svého původu nebo prvotního výskytu a různou měrou zasahují okolní jazyky či dialekty, odkud se šíří zase dál podobně jako vlny na vodní hladině vytvářející stále se zvětšující kruhovitě obrazce (odtud „vlnová“

teorie). Toto šíření se označuje jako jazykové difuze (viz 1.4.4.). Vedle toho teorie operuje s pojmem „paralelní vývoj“, který označuje společné jazykové změny, k nimž dochází ve dvou či více různých jazycích, jejichž mluvčí mezi sebou udržují kontakt. Tímto způsobem tato teorie daleko lépe popíše i existenci oněch pomezních jazyků, jež sdílí některé inovace s jednou a některé zase s jinou jazykovou podskupinou.

1.4.3. Teorie jazykového stromu a vlnová teorie však nemusejí stát nutně v opozici. Nakonec i romština se od indoárijských jazyků skutečně oddělila a od té doby vyvíjela nezávisle na nich. Dnešní romské dialekty jsou sice značně rozdílné a mnohdy i vzájemně nesrozumitelné a řadu jejich konvergentních rysů lze vysvětlit pokud ne obdobnými vnějšími vlivy tak mezinářečně se šířícími inovacemi, přesto jejich společné jádro naznačuje, že na jejich počátku stála homogenní raná romština, jejímž rozpadem se teprve nářeční rozdíly vyvíjely. Otázkou tedy zůstává, do jaké míry můžeme v indickém období vývoje protoromštiny počítat s migracemi jejích mluvčích a tudíž i vlivy různých jazyků, jež by se v tom případě musely dodnes v jazyce projevovat anebo do jaké míry byl indický předek romštiny součástí nářečního kontinua ovlivňován spíše než přejímáním inovací šířícími se daným jazykovým prostorem. V konečném důsledku je možná třeba počítat s oběma variantami – tedy že romština byla nejprve součástí kontinua, z něhož se později oddělila a před svým definitivním odtržením koexistovala v prostoru cizích indoárijských jazyků ovlivňována právě jejich vývojem, což už nemá daleko k Turnerově teorii; silně nepravděpodobný se však zdá být předpoklad tak raného odloučení romštiny z centra a tak dlouhodobého trvání jazyka na severozápadě. Navíc protoromština mohla být na indické půdě sice v zásadě neteritoriálním jazykem, ale dlouhodobě vázaným na jeden omezený prostor, kde se mohlo mluvit velmi blízkými dialekty. Předek romštiny mohl být jedním dialektem anebo možná sociolektem jazyků (dialektů) mluvených ve stejné oblasti, s nimiž by sdílel i paralelní vývoj. Tato situace by se nejvíce blížila dnešním sociolingvistickým poměrům kast s podobným kastovním profilem, jaký předpokládáme u indických předků Romů. Vyloučit nemůžeme ani souhru všech zmíněných variant.

Dosavadní úvahy o původu romštiny však braly za až příliš samozřejmou migraci mluvčích předka romštiny v rámci indoárijského prostoru, což je dané nejen Turnerovým návrhem. Zdá se, že velkou roli zde hrála viditelná paralela se

sociolingvistickou situací romštiny v Evropě, tedy jazyka neteritoriálního (a když už ne úplně nepřibuzného, tak rozhodně nepodobného jakýmkoliv okolním jazykům), jehož mluvčí žili primárně kočovně bez stálých sídel, než se některé skupiny počaly usazovat. Nelze však automaticky převádět současnou nebo relativně současnou situaci na období časově velmi vzdálená, pro která nemáme jiná svědectví než samotný jazyk. Máme snad nějaký jasný důkaz, že přímý předek dnešní romštiny na indické půdě byl jazykem přímých předků dnešních Romů? Není vůbec nepředstavitelné, že indiští předci Romů tento jazyk nabyli v určitém bodu historie, když byl součástí nějakého jazykového kontinua a jeho primárními mluvčími bylo usedlé a kastově odlišné obyvatelstvo. Stejně tak nemůžeme automaticky ani předpokládat, že dóombové, kteří později z Indie migrovali, byli kočovní úplně stejným způsobem jako jejich potomci v Evropě. Je třeba brát v úvahu všechny možnosti, které nás v konečném důsledku vedou k nutnosti oddělovat jazyk od sociální situace jeho dnešních mluvčích, hledáme-li odpovědi na otázky vážící se k lingvistickému vymezení původu jazyka. Je třeba se vrátit ke svědectví jazyka samotného.

1.4.4. Pokud by byla protoromština nekontinuálním či dokonce neteritoriálním jazykem, patrně by z okolních jazyků přejímala slova, jež by vykazovala různé, historicky kontrastující indoárijské inovace v závislosti na zdrojovém jazyce. Jak jsem již ale naznačil výše, nezdá se toto odpovídat skutečnosti. Pokud např. romština pravidelně zachovává neasimilované konsonantní skupiny sykavka + alveodentální okluziva v intervokalické pozici nebo alveodentální/labiální okluziva + vibranta ve všech pozicích, je těžké najít slova, která by tomuto stavu odporovala, a jež by tak hypoteticky mohla být přejata z jazyků v tomto ohledu progresivnějších (jichž je alespoň mezi doloženými středoidindickými jazyky většina). Pokud už se ojedinělá výjimka přeci jen vyskytne, lze ji snadno objasnit jinak (např. ztráta vibranty v původní iniciální konsonantní skupině **pr-* lexému *pasterni* < *prastaraṇa-* je zřejmě výsledkem regresivní disimilace, jež velmi často zasahuje právě likvidy; srov. Jeffers – Lehiste 1980: 6). Podobně v romštině nenalézáme slova, která by odporovala inovačnímu procesu intervokalického *-m-* (> *ṽ*), a jež by tudíž musela být přejata z jazyků se zachovalou okluzí (např. „dardských“ včetně kašmírštiny, jež právě *-m-* zachovávají). Indoárijská slova s intervokalickým *-m-* v romštině navazují na různé středoidindické

konsonantní skupiny (*-mm-*, *-mb-*, *-mh-*),⁶ slova s původním jednoduchým intervokalickým *-m-* jsou až přejímky z íránštiny (*kam-el* „chtít, milovat“ ← středopers. *kām-ītan* „přát si“ (srov. 5.2.2.); *mom* „vosk“ ← pers. *mōm*). V těchto případech však mají archaismy větší výpovědní hodnotu než inovace. V romštině totiž mohla být určitá inovace v době přejímání stále produktivní a tak ovlivnit i podobu lexému, který ve zdrojovém jazyce danou inovaci nerefletoval. Naopak, pokud by romština přejala slovo vykazující oproti ryzím romským slovům hláskoslovně inovovanou podobu, už nikdy by nemohlo původnější a romštině vlastnější stav reflektovat.

Určitou výjimku z této pravidelnosti tvoří vývoj indoárijských sykavek. Jak již bylo uvedeno výše, jazyk zachovává opozici /š/ (< sti. *ś*, *ṣ*) vs. /s/ (< *s*). Přesto se najdou slova, která tomuto vývoji neodpovídají. Tato nepravidelnost však nijak neodporuje v minulém odstavci nastíněnému předpokladu, ba naopak jej možná i stvrzuje. Proto hodlám této problematice nyní věnovat širší pozornost a znovu tak znázornit možné přístupy k interpretaci daných faktů.

Staroindický hláskový systém znal dva původní fonémy sykavek – palatální /ś/ (< inde. **kʷ*) a dentální /s/ (< inde. **s*), které mělo retroflexní alofon [ʂ] v pozici po *r*, *k* a všech vokálech jiných než *a* (včetně diftongů).⁷ Frekvence retroflexní sykavky však narůstala slovy přejatými z neindoevropských jazyků. V těch se hojně objevovala i v pozicích, kde kontrastovala s alveodentálním /s/ (srov. *bhāśate* „zářit“ versus *bhāṣate* „mluvit“), stejně jako se v cizích pozicích začalo objevovat i samo /s/ (sti. *busā* „plevy“, srov. rom. *phus* „stéblo slámy“ < stři. *bhusa-*). Ve středoindickém období, podle toho co nám prezentují doložené texty, splynuly všechny tři sykavky v jednu kvalitu, přičemž na úplném východě (literární mágadhí, dnes bengálština) existovala tendence ke splynutí v jednu palatální sykavku, zatímco všude jinde bylo jedinou reflexí původních sykavek alveodentální /s/. Na tento středoindický stav navazuje většina dnešních novindických jazyků. Ty sice mnohdy rozeznávají i více než jednu sykavku, to je však výsledkem pozdějších procesů proběhlých v tom či onom jazyce.

Romština z tohoto obecného indoárijského vývoje vybočuje tím, že zachovává původní fonologickou distinkci mezi dentální a palatální sykavkou, s níž navíc

⁶ Např.: stři. *ghamma-* > *kham*, *ḍomba-* > *rom*, *amhe* > *am(en)* atd.

⁷ Skutečnost je daleko komplexnější, retroflexní *ṣ* se objevuje i jako poziční varianta *ś* ba i palatálních afrikát atd. Pro náš účel však není nutné věnovat se tomuto problému dále, k tomu srov. Vacek 1976.

splynula retroflexní sykavka (došlo tedy ke ztrátě distinkce /ś/ a /ʃ/ [> ʃ] a upevnění opozice /ś/ x /s/); viz 1.2. V několika slovech se však objevuje alveodentální /s/ namísto očekávaného /ś/ jako reflex sti. palatálního /ś/ (nikoliv však retroflexního /ʃ/!): rom. *sigo* „rychle“ < sti. *śighrá-*, *sikh-* kořen slov. „učit se“ < *śikṣ-*, *sovel* „kletba“ < *śapátha-*, *sano* „tenký, jemný“ < *ślakṣṇá-*. Protože tato slova spojuje historická interní aspiráta (*kṣ* > *kh*), dle Turnera mohla být depalatalizace výsledkem metateze aspirace na iniciální sykavku a pravidelné změny *śh > s. Toto vysvětlení se však nezdá být zcela přesvědčivé. U slovesného kořene *sikh-* totiž nemohlo dojít k metatezi aspirace, když aspirace zůstává ve většině dialektů na svém původním místě. Navíc jsou v romštině i slova s alveodentální reflexí palatálního ś, která nikdy aspirátu neobsahovala. Turner zmiňuje výrazy pro tchána a tchyni *śastro* a *śasuj* (< sti. *śváśura-*, *śvaśrű-*), ty však zřejmě převzal ze specifických dialektů s dodatečně palatalizovanou sykavkou (podobně jako např. velšská romština má *śasto* „zdravý“ na rozdíl od všech ostatních dialektů s původnějším *sasto* < sti. *svāsthya-*). Centrální (Hübschmannová et al. 1991), balkánské a jihovlašské (Boretzky – Igla 1994) i severovýchodní (Wentzel 1988) dialekty, které konzervují původní indoárijský etymon, označují tchána a tchyni slovy *sastro* a *sasuj* (popř. s metatezí rezonance *sasvi*), což svědčí i pro raněromské tvary s touto podobou. Vývoj tedy musel být sti. *śváśura-* > stři. *sasura-* > rom. *sastro* respektive sti. *śvaśrű-* > stři. *sassū-* > rom. *sasuj*. Dalším slovem bez aspirace s iniciálním s za staroindické ś je *sastri* „železo“ < *śástra-* „zbraň“.⁸

Zbývá tedy vysvětlení nepravidelné změny ś > s v několika slovech. Možným vysvětlením je, že romština těmito slovy zachycuje historický proces difuze dané inovace (ś > s) z centra, omezující se zatím jen na několik slov. Nakonec ani není vyloučeno, že první třídu slov, kterou tato inovace zasáhla, byly právě lexémy s interní aspirovanou okluzivou (bez předpokladu její metateze). Vzhledem k tomu, že se romština z indoárijského prostoru nakonec vydělila, byl tento inovační proces zastaven a dnešní jazyk jej odráží jen oním lexikálním omezením. Pokud by romština součástí kontinuálního indoárijského prostoru zůstala, daná inovace by patrně lexikálně narůstala, až by došlo k úplnému splynutí alveodentální sykavky s palatální.

⁸ Toto slovo v jediné konsonantní skupině (*str*) reflektuje hned dva staroindické archaismy: *st* i *tr*. Zdá se, že sekvence *str* se uplatňovala i jako model, který měl zabránit vzniku cizí kons. skupiny **sr*, jak to vidíme právě u slova *sastro* anebo *bist(e)rel* < stři. (páli) *vissarati* < sti. *vismarati* „zapomíná“.

Jelikož v romštině patrně nejsou slova, která by reflektovala proces splynutí alveodentální a retroflexní sykavky, mohlo by to naznačovat, že splynutí *s* a *ṣ* mohlo i v některých jiných indoárijských dialektech být pozdější než depalatalizace *ś*, ačkoliv snad také chvíli souběžně probíhající.

Ačkoliv většina novoinďických jazyků navazuje na středoindické splynutí sykavek, několik novoinďických jazyků podobně jako romština alespoň zčásti reflektuje původnější staroindický stav. Vedle „dardských“ jazyků, u nichž nás tento archaismus nemusí nijak překvapovat, rozlišuje dvě sykavky (*ṣ* a *s*) za původní tři většina západopahárských jazyků a to včetně toho úplně nejvýchodnějšího džausarí (Masica 1991: 199). To ostatně potvrzuje útržkovitost našeho obrazu středoindických jazyků. Evidentně musely během celého středoindického období existovat dialekty, které konzervovaly (nejen) v oblasti sykavek starší stav než literární prákrty, ať už zachováváním konsonantních skupin sykavka + okluziva (viz rom. *kaṣṭ*, *vaṣṭ*) či existencí opozice palatální a alveodentální sykavky. Právě na nějaký takový – v literatuře nedoložený – středoindický jazyk romština navazuje, podobně jako ony západopahárské jazyky.

1.4.5. Cílem není na tomto místě podat nějakou ucelenou představu o interní indoárijské klasifikaci romštiny ani jasně geograficky vymezit prostor indoárijské evoluce jazyka. Mou snahou bylo poukázat nejprve na nesrovnalosti a sporné body Turnerovy práce, jejíž závěry jsou i po osmdesáti letech stále bez větších rozpaků přijímány, a poté několika příklady ilustrovat možnosti nového pohledu, jenž by uplatnil metodologii současné historicko – srovnávací lingvistiky. Toto nové pojetí by však nemělo být chápáno jako znehodnocení práce Turnera; na ni by spíše mělo navazovat. Stanovisko londýnského sanskrťisty, že romština je ve svém jádru centrální indoárijský jazyk je nezpochybnitelným faktem a tím i neoddiskutovatelným přínosem díla R. L. Turnera ve srovnání s předchozími autory, od nichž se ostatně právě on odlišoval využíváním pokrokovějších lingvistických metod. Z tohoto základu je tedy třeba vycházet a Turnerovu teorii poupravit vyloučením jejích zřetelných nedostatků a přínosem získaným z aplikace současnějších teorií a také z nových poznatků učiněných na poli indoárijské srovnávací jazykovědy.

Můj, zatím spíše intuitivní pocit je takový, že romština s centrálními jazyky zřejmě sdílela paralelní vývoj až na práh novoinďického období, což ve své podstatě

znamená až do svého oddělení od indoárijštiny vůbec. Protože však vykazuje také několik archaismů, které byly v centru obecně již velmi dávno inovovány, mohlo i v rámci centrálního prostoru být její postavení v jistém smyslu periferní. Tomu by nasvědčovala i existence některých typicky severozápadních inovací, mezi nimiž vyniká zvláště oznělení okluzivy po nazále (viz 1.3.2.), jež spíše než výsledkem migrace z centra může být následkem difuze dané inovace ze severozápadu. Tuto inovaci ostatně zrcadlí nejen všechny severozápadní jazyky včetně západopahárských, ale i centrální pahárština a nepálština. Pahárské jazyky včetně nejzápadnějšího dógrí navíc s romštinou sdílejí i ono již zmiňované splnutí iniciálního *v* a *b*, které pro severozápadní jazyky typické naopak není. Zdá se tedy, že původ romštiny je třeba hledat v oněch pomezích jazykových oblastech s nejednoznačným postavením, kde se centrální indoárijštiny stýká se severozápadními vlivy, což je nejvýraznější právě v jazykově pestré oblasti pahárských jazyků. Relativní izolace těchto oblastí daná místními přírodními podmínkami v hůře přístupném horském terénu navíc vysvětluje i řadu archaismů, jež tyto jazyky vykazují,⁹ a mohla by vysvětlovat i existenci staroindických archaismů v romštině. Další výzkum by se tak mohl zaměřit na srovnávání romštiny s jazyky a dialekty právě tohoto prostoru.¹⁰

⁹ Nápadným archaismem jednoho západopahárského jazyka je např. zachování původní staro- a středoindické distinkce třech rodů (maskulinum – femininum – neutrum) v bhadarváhi (Masica 1991: 220).

¹⁰ Původu romštiny v horských a podhorských oblastech západohimálajského regionu by mohla nasvědčovat i existence indoárijského slova pro „sníh“ (*/i*) *iv* < sti. *himá-* (kángrí, nepálština *hiũ*, kumauní *hyũ* CDIAL 14096). Lze předpokládat, že indoárijská slovní zásoba v romštině odráží ty jevy, se kterými její mluvčí přicházeli v Indii do styku. V mimohimálajských regionech přitom místní obyvatelstvo do pravidelného kontaktu se sněhem nepřichází (srov. Masica 1991: 38). V jejich jazycích vývojem pokračovatelé („tadbhavové“ tvary) staroindického *himá-* obvykle nesou nejbližší význam „rosa“ (srov. CDIAL 14096), pro který však romština zachovala jiný indoárijský etymon *oš* (< sti. *avašyā-*, srov. stří. *ossā-*, hin. *os*, CDIAL 855).

2. POJEM PROTOROMŠTINA

2.0. Tento oddíl si klade za cíl odpovědět na otázku, co je vlastně protoromština. K danému problému přitom není možné přistupovat bez odkazu na celkovou chronologizaci dějin jazyka a jeho předků. Romština je sice tradičně neliterárním jazykem, doloženým v podstatě až poslední dvě staletí, k její chronologizaci se však lze přiblížit jednak srovnáváním různých romských dialektů a jednak zohledněním chronologizace dějin obecně indoárijských jazyků, u nichž máme tu výhodu, že jsou doloženy více než tři tisíciletí nazpět. Nehodlám se přitom na tomto místě nořit do porovnávání různých způsobů, jakým k chronologizaci dějin romštiny přistupovali starší autoři. Pokud jde o samotný romský jazyk (nikoliv indoárištinu obecně) vesměs postupovali intuitivně, nedržíce se žádného předem jasného natož konsensuálního schématu.

První vážné návrhy na klasifikaci vývojových stadií romštiny přišly v podstatě až v souvislosti s rozmachem zájmu o jazyk v devadesátých letech. Za zmínku stojí například Tálosův koncept tzv. starověké romštiny *Ancient Romani* (1999), který do značné míry odpovídá Matrasově představě protoromštiny, představě, na kterou zde i já hodlám navázat. Matras (2002) přišel s rozlišením dvou stadií předcházejících vývoji současných dialektů: *Proto-Romani* (protoromština) a *Early Romani* (raná romština). Počátek protoromštiny definuje jako bod, ve kterém se stal jazyk odlišným od ostatních příbuzných indoárijských jazyků natolik, aby mohl být klasifikován jako samostatný jazyk.¹¹ Ranou romštinou pak Matras chápe jako stav jazyka, který bezprostředně předcházel rozpadu na jednotlivé dialekty. Ve své podstatě se pojem dá vztáhnout k označení archaických jazykových struktur, které se v různých dialektech různou měrou zachovaly a které můžeme na základě srovnávací dialektologie přisoudit společnému předku všech dialektů. Raná romština byla obdobím kontaktu s byzantskou řečtinou, neboť všechny dialekty charakterizuje společný řecký vliv v oblasti lexika i morfologie (tzv. xenoklitická morfologie) a lze ji zařadit do pozdního byzantského období, tj. zhruba do 9. až 13. století (Matras 2002:

¹¹ „The beginning of Proto-Romani is the point at which the language became sufficiently distinct from other related Indo-Aryan idioms to be classified as an entity in its own right.” (Matras 2002: 18).

19). Z této definice vyšla i práce Elšík – Matras 2006, v níž autoři byli schopni předložit stručný gramatický nástin rané romštiny a řadu návrhů k její rekonstrukci.

2.1. Základním postulátem mé definice protoromštiny je její chápání coby vývoje mezi přímým středoindickým předkem romštiny a ranou romštinou. Pojem protoromština by tak neměl automaticky zahrnovat vše, co rané romštině předcházelo nebo mohlo předcházet. Je třeba stanovit hranici, aby daný koncept neimplikoval jako protoromské období i např. protoindoevropštinu. V opačném případě by byl pojem příliš vágní a v zásadě nepoužitelný pro přísně lingvistickou práci. Jako dolní hranice protoromštiny se přitom nabízí středoindické vývojové období a konkrétně jeho střední fáze jinak doložená literárními prákrty. Právě v tomto jazykovém období lze vystopovat původ větší části indoárijského dědictví v romštině a na toto období musela protoromština navázat. Naproti tomu pozdní středoindičtina, jak ji známe z textů v apabhramši, vykazuje některé rysy (např. tvary flektivních pádů), od nichž romské již odvodit nelze a které z tohoto hlediska musely existovat paralelně vedle protoromských. Protoromština je tak z tohoto pohledu v podstatě nedoložený pozdně středoindický jazyk časově paralelní k apabhramši a plynule přecházející do novoindického období, kterému již lze přisoudit ranou romštinu.

Protoromštinu nelze rekonstruovat jako homogenní či lépe řečeno statický jazyk, protože neexistuje více různých jazyků, jež by byly od ní rekonstruovatelné. Jinými slovy, k protoromštině se nelze přiblížit srovnáváním mladších jazykových forem, které by byly od ní odvoditelné. To ji odlišuje od rané romštiny, kterou lze rekonstruovat srovnáváním doložených romských dialektů, a alespoň v teoretické rovině prezentovat jako jazyk analyzovatelný synchronním přístupem. Protoromštinu je třeba chápat spíše jako dynamický proces, tj. vývoj mezi středoindickým obdobím a ranou romštinou.¹²

Označení protoromština by mělo být primárně lingvistickým pojmem, odkazujícím k jazykovým jevům. Přesto se nemůžeme vyhnout ani některým mimojazykovým souvislostem, který k sobě pojem váže. Ze samé podstaty věci vyplývá, že právě během protoromského období došlo k oddělení jazyka

¹² Srov. Matras: „*Proto-Romani is the sum of changes in the pre-European component of Romani*“ (2002: 19).

z indoárijského prostoru. Pojem protoromština se tak vztahuje jak k období, kdy byl jazyk ještě ve spojení s ostatními indoárijskými jazyky, tak i k období prvotní migrace jeho mluvčích, kdy docházelo k nejstaršímu kontaktu se západoíránskými jazyky a arménštinou (viz oddíl 5). Do protoromského období lze řadit i nejstarší kontakt s řečtinou, kdy jazyk zatím neprodělal zásadní morfosyntaktické změny propůjčující balkanizovanou podobu rané romštiny a stále jej charakterizovala produktivní indoárijská derivace a flexe (srov. řecké přejímky *drom* a *kurk-o* s oikoklitickou morfologií vs. xenoklitické *for-os*).

V této souvislosti je třeba podotknout, že některé protoromské změny mohou jít ještě na indickou půdu, zatímco jiné jsou již zřejmě postindické. Tohoto problému se zčásti dotýká oddíl věnovaný fonologii (3), otázce íránského vlivu na protoromštinu pak oddíl 5. Daleko zásadnější než určení, jaká změna je ještě indická a jaká již postindická je však stanovení relativní chronologie popisovaných vývojových jevů vůbec a jejich vzájemný vztah. Za hlavní metodu rekonstrukce protoromského vývoje je pak třeba považovat srovnávání romštiny a nejlépe již rekonstruované rané romštiny, popřípadě alespoň obecných totiž společných a zděděných romských rysů s ostatními indoárijskými jazyky, mezi nimiž by největší důraz měl být kladen na jazyky středoindického období.

2.2. Danou problematiku bude asi nejlépe ilustrovat na příkladu komplexního vývoje jednoho tvaru. Vzhledem k tomu, že jmenné morfologii se částečně věnuje oddíl 4, zatímco vývoj protoromského slovesa zůstává v této práci nepostihnout, jeví se jako nejzáhodnější vylíčit definici protoromského vývoje právě na materiálu slovesného tvaru. Za toto ukázkové sloveso jsem zvolil tvar *šun-el* „slyšet“, v němž pokračuje staroindické *śr-ṇó-ti*. Daný tvar lze pokládat za raněromský, jednotlivé dialekty jej skoro vždy neměnně zachovávají. Stejně jako jeho staroindický předchůdce romský slovesný tvar *šun-el* značí 3. osobu singuláru. Cesta od *śrṇóti* k *šunel* však byla dlouhá a ne všechny mezistupně jsou v literatuře doloženy.

První významnou změnou sloveso prošlo během středoindického období. V souvislosti s redukcemi slovesných tříd kdysi založených na kmenovém bohatství staroindičtiny se ve středoindickém období muselo každé sloveso přechýlit k jedné ze dvou zbývajících slovesných tříd – tj. buď k *a*-kmenům nebo *e*-kmenům. V literárních prákrtech se setkáváme s tvarem slovesa slyšet *suṇedi*, charakterizovaným oproti

staroindičtině několika fonologickými změnami: depalatalizací *ś*, plnou vokalizací slabikotvorné likvidy, ozněním intervokalické okluzivy, a jednou výraznou morfologickou změnou: již zmíněným kmenovým přechýlením – v tomto případě ztrátou původního slovesného kmene *nó- /nu-* (konvenčně tzv. 5. slovesná třída ve staroindičtině) ve prospěch kmene *e-* (< sti. *-aya-*, 10. slov. třída). Zároveň však můžeme pozorovat, že středoindický tvar zachovává nazálu staroindického kmene. Ta ovšem není ve středoindičtině součástí kmene, nýbrž kořene, do něhož se inkorporovala. Správná morfologická analýza daného slovesa ve středoindičtině je tedy *suṇ-e-di* (srov. pas. *suṇ-īa-di* vs. sti. *śrū-yá-te*). Tím se dostáváme k druhé výrazné morfologické změně daného slovesa ve středoindičtině: změněné percepci morfemické hranice, která byla charakteristická pro řadu sloves původně spadajících pod nazalizované kmeny (srov. sti. *krī-ṇā-ti* > stří. mah. *kiṇ-a-i*; rom. *kin-e* „koupit“) a reflektují ji i tvary v novoindíckých jazycích (hin. *sun-nā* apod.).

Tvar *suṇedi* však nemůže být přímým předchůdcem romského *śunel*, protože romština na rozdíl od literárních prákrťů máháráštrí, šauraséní či mágadhí zachovává opozici alveodentálního *s* a palatálního *ś* (viz 1.4.4.). Proto vedle *suṇedi* můžeme předpokládat i existenci archaičtějšího **śuṇedi* v některých středoindických nářečních oblastech, které charakterizovaly výše popsané vývojové změny s výjimkou depalatalizace sykavky. Tento tvar bychom sice možná našli v prákrtu mágadhí (doložen je tvar *śuṇādi* v Mrčchakatiká 10.151), ten však palatalizoval sykavky všechny, tj. včetně alveodentálních (srov. Jha 1967). Romština se od většiny doložených středoindických jazyků odlišuje právě zachováváním opozice dvou sykavek.

Přesto tvar **śuṇedi* ještě stále není protoromský ve smyslu, v jakém zde tento pojem chci používat. Jedná se o středoindický tvar odpovídající střední či druhé etapě středoindického období v literatuře zastoupené literárními prákrty a existující v některém nedoloženém středoindickém jazyce, který teprve *předcházel* protoromskému období. Protoromské období či naprosto přesně řečeno protoromský vývoj je až souhrn změn, který vedl od středoindického **śuṇedi* k raněromskému **śunel*.

Z pohledu fonologického vývoje je nejnápadnější protoromskou změnou relevantní pro dané sloveso spirantizace intervokalické alveodentály vedoucí nakonec až k laterále (*d > *ḍ > l/V_V*), která postihla sufix 3. osoby singuláru všech

sloves (ke spirantizaci ve středoindičtině srov. Bubeník 1996: 54–56). Tento vývoj byl bezpochyby nastartován již na indické půdě, tudíž ne všechno, co označíme za „protoromské“, se muselo odehrát na mimoindické půdě. Také apokopa koncového *i* souvisí s redukcemi koncových nepřízvučných slabik, které začaly již v apabhramšovém období jejich oslabováním a nakonec postihly v podstatě skoro všechny novoindičské jazyky (srov. Masica 1991: 183, 196–197). I tento rys je však v případě vývoje romštiny „protoromský“, neboť se jím romština odlišuje od středoindičtiny.

Dále je tu jedna morfológická změna, která se dotkla daného slovesa, ačkoliv z tvaru 3SG *šunel* není zřejmá. Jedná se o morfológické splynutí původních dvou středoindičských slovesných kmenů (*a-* a *e-*) v jeden romský kmen. Tuto změnu mohla vyvolat, ačkoliv ne nutně, fonologická ztráta opozice mezi *e* a *a* v otevřených slabikách (viz 3.2). Změna způsobila, že slovesa *a*-kmenů se připodobnila *e*-kmenům (např. stí. *pr̥cch-á-ti* > stří. *pucch-a-dí* > rom. *phuč-e-l* charakterizuje stejný kmen jako *šun-e-l*). Z porovnání tvarů první osoby singuláru v romštině (*phuč-av* – *šun-av* oproti stří. *pucch-āmi* vs. *suṇ-emi*) ovšem plyne, že to byly nakonec stří. *e*-kmeny, které se přechýlily k pův. *a*-kmenům a nikoliv naopak. Koncovka *-av* v *šun-av* totiž nemůže navazovat na stří. koncovku *e*-kmene *-emi* (*suṇ-emi*, resp. **šun-emi*), ale jediné na stří. koncovku *a*-kmene *-āmi* (*pucch-āmi*). Změna *a* > *e*/CV pozorovaná v **šunadi* > *šunel* je naopak zcela pravidelná (viz 3.2.). I tuto morfológickou změnu (kmenové přechýlení) je třeba považovat za protoromskou bez ohledu na to, došlo-li k ní na půdě indoárijského kontinua nebo v cizím prostředí. Je přitom třeba zdůraznit, že k přechýlení *e*-kmenů k *a*-kmenům mohlo dojít i dříve než ke změně *a* > *e*, v kterémžto případě bychom rekonstruovali jako prvotní protoromský tvar **šun-a-di* (tj. **šunedi* > **šunađi* > **šunel*).

Změny, které vedly od staroindičského *śṛṇóti* k romskému *šunel* tak můžeme shrnout do následující tabulky:

stí. <i>śṛ-ṇó-ti</i> >	stří. <i>*šun-e-di</i>	>	<i>*šun-a-đ(i)</i>	>	raněrom. <i>*šun-e-l</i>
středoindičské změny:			protoromské změny:		
r̥ > u (fon.)			decerebralizace nazály (fon.)		
t > d/V_V (fon.)			spirantizace VdV (fon.)		

kmenové přechýlení (morf.)
reanalýza morfem. hranic (morf.)

apokopa konc. -i (fon.)
kmenové přechýlení (morf.)

2.3. Z předložené analýzy vyplývá zcela jednoznačně, že období protoromštiny se kryje s pozdním středoidickým obdobím a je tak lingvisticky paralelní k apabhramše. Tuto souběžnost by šlo vystihnout i jako časovou. Zde je ale nutné podotknout, že je velmi obtížné stanovit přesnou dobu, kdy jevy typické pro apabhramšu charakterizovaly mluvené indoárijské jazyky. Jak je obecně známo, inovace proběhlé v indoárijštině vždy předcházely jejich písemnému zaznamenání a proto i v literatuře doložené jazyky vždy reflektují starší archaický stav (srov. Masica 1991: 56). Protoromštinu je tedy třeba chápat jako pozdní středoidické období ve vývoji předka dnešní romštiny. Jejím předchůdcem byl nedoložený středoidický jazyk, „prákrť“, jehož struktury byly chronologicky paralelní strukturám doloženým v literárních prákrtech, a jejím potomkem byla raně novoidická raná romština. Tato chronologizace dává smysl v mnoha ohledech, včetně morfologických. Např. sufixy nepřímého kmene substantiválií lze dobře odvodit od sufixů genitivu v literárních prákrtech, ale nikoliv od sufixů vyskytujících se v apabhramše (viz 4.2.). Jako výchozí bod pro odvozování protoromského vývoje je tak třeba brát pouze druhou etapu středoidického vývoje.

V každém případě lze pojem aplikovat i na období během nejstarší migrace mluvčích jazyka z indického subkontinentu a kontaktu s íránskými jazyky, arménštinou a zčásti též řečtinou. Jak již bylo řečeno, tato otázka není primární, ale je třeba si stále uvědomovat, že protoromština byla po vydělení z indoárijského kontinua zasažena vlivem těchto jazyků a analýza změn pod tímto vlivem proběhlých tedy stále spadá pod protoromský vývoj. Další zejména kontaktem s řečtinou podmíněné změny však přetvořily podobu jazyka natolik, že jazyk postupně začal vykazovat struktury typické spíše pro balkánský než indický jazykový svaz a právě v tomto bodě dříve „indická“ indoárijská protoromština nabyla podoby vpravdě balkánské (stále však indoárijské) rané romštiny.

3. FONOLOGIE

3.1. Hláskové korespondence a fonologický vývoj

Odhalování pravidelností v hláskovém vývoji jazyků a spolu s tím nalézání korespondencí mezi genealogicky příbuznými jazyky je pilířem historické a srovnávací jazykovědy od jejích samých počátků. Kritérium hláskových responzí je navíc mezi lingvisty jediným obecně přijímaným měřítkem potvrzení jednoznačné příbuznosti mezi jazyky; všechny dosavadní pokusy obejít tuto zásadu při určování příbuznosti jazyků selhaly a výsledky takových pokusů nejsou badatelskou obcí konsensuálně ani většinově přijímány.

Přináležitost romštiny k indoárijským jazykům je v tomto světle mimo jakoukoli pochybnost. Hláskové korespondence romštiny k příbuzným jazykům již před mnoha desetiletími identifikovali Miklošič (1872–80, 1874–8), Sampson (1926), Turner (1926) následováni některými dalšími autory. Matras ve svém stěžejním úvodu do romské lingvistiky uveřejnil tabulku korespondencí mezi romštinou a sanskrtem (2002: 39–41).¹³ Téměř všechny popisy si všímají převážně nebo dokonce výlučně korespondencí mezi romštinou a sanskrtem, srovnání se středoidiickými jazyky se objevuje v menší míře a korespondence mezi romštinou a jednotlivými novoidiickými jazyky se berou v úvahu obvykle jen ve zvláštních případech, jako jsou např. subklasifikační schémata indoárijštiny (srov. oddíl 1).

¹³ Tato tabulka však obsahuje řadu faktických i formálních chyb včetně nesprávných etymologií. Otázkou např. zůstává, kde se autor dozvěděl o existenci dvojího (krátkého a dlouhého) *e* a *o* ve staroidičtině či o existenci ve skutečnosti neexistujících sti. slov *bhruma* (*bhúm*?) nebo *asmán* (*asmán*?). Velmi mnoho sti. slov je uvedeno v nesprávné podobě (např. autorovo *dēvata* má být správně *devātā*, *bubhukṣa* má být *bubhukṣā*, *śīta* má být *śītā* atd.), autor směšuje slova v kmenové podobě s tvary v nominativu, aniž by mezi nimi jakkoliv rozlišoval (hned na prvním řádku např. kmenové *gharma* vedle nominativního *taptah* atd.). K nesprávným etymologiím patří např. určení romského *čhon*, které není ze sti. *candrā*, ale ze sti. **dyótsnā*- (v sanskrtu doloženého v již částečně prákrizované podobě *jyótsnā*-) přes stři. *joṇhā*, nebo i participia *kerdo*, které je pravidelně utvořeným derivátem romského slovesného kořene *ker-* a nikoliv přímým pokračováním sti. *kṛtā*- (a tudíž neexistuje žádná responze sti. *ṛt* a rom. *erd*). Celá kapitola o historické fonologii (str. 30–41) patří, bohužel, zřejmě k nejslabším částem jinak unikátního díla.

Co však zatím rozhodně chybí, je důkladná evaluace všeho, co o protoromském hláskovém vývoji víme; evaluace, která by šla dál, než je pouhé prokázání indoárijského původu romštiny. Chybí práce, která by hláskový vývoj zhodnotila v přísně strukturalistickém smyslu jako popis změn v organizaci segmentů v rámci strukturovaného systému, tedy jako vpravdě fonologický vývoj. Teprve vnímání hláskových segmentů a jejich změn ne pouze jako izolovaných a náhodilých posunů v artikulaci, ale v rámci jejich širších strukturních vztahů, kdy změna jednoho segmentu souvisí se změnou jiného, otevírá bránu ke skutečnému pochopení vývoje jazyka v kontextu jeho vztahu k ostatním. Analýza tohoto typu v romštině by mohla přinést četné plody: vedle toho, že by z ní vyplynula relativní chronologie jednotlivých změn a jejich vzájemné vztahy, mohla by ozřejmit i vztah jazyka k jednotlivým novindickým jazykům. Díky ní by bylo možné např. určit, kterou protoromskou změnu lze vztáhnout k obdobnému procesu v jiném novindickém jazyce či skupině jazyků a kterou je třeba již počítat mezi vlastní romské inovace. Taková práce však vyžaduje celkem bezpečnou znalost fonologických struktur jazyků středoindického období, na které teprve romština navazuje. Znovu se tak potvrzuje oprávněnost pojetí protoromštiny ne jako něčeho mlhavého v neurčité minulosti, ale jako jasného konceptu ohraničeného na jedné straně středoindickým vývojem a na straně druhé ranou romštinou, tj. jako dynamické struktury, ve které jedna starší struktura přechází v pozdější novou (viz oddíl 2).

V této kapitole není prostor věnovat se důkladně souhrnnému popisu vývoje fonologické struktury mezi středoindičtinou a ranou romštinou. Protože se fonologickým otázkám věnoval částečně již první oddíl a nemohl se jim vyhnout ani oddíl druhý, budu se v následujících odstavcích zabývat jen dvěma vybraným problémům protoromské fonologie. Oba se týkají zřejmě nejnápadnějších rysů romského vokalismus z hlediska indoárijštiny: dvojího reflexu staroindického a středoindického /a/ a ztráty vokalické kvantity.

3.2. Staroindické a středoindické /a/ v romštině

3.2.1. Romština vykazuje dvojí reflexi staroindického a středoindického centrálního vokálu krátké kvantity, „základního vokálu indických abeced“, /a/: /a/ a /e/ (srov.

Turner 1926: 167–170, Boretzky – Igla 1993: 14–15; Tálós 1999: 218–219). Srov. následující příklady:

sti., stři. /a/ > rom. /a/

sti. *agní-* > stři. *aggí-* > rom. *jag* „oheň“

sti. *ákṣi-* > stři. *akkhi-* > *jakh* „oheň“

sti. *kárṇa-* > stři. *kaṇṇa-* > rom. *kan* „ucho“

sti. *gharmá-* („horko, žár“) > stři. *ghamma-* > rom. *kham* „slunce“

sti. *dánta-* > stři. *danta-* > rom. *dand* „zub“

sti. *hásta-* > rom. *vast* „ruka“

sti., stři. /a/ > rom. /e/

stři. *ghara-* > rom. *kher* „dům“

skt. *cikkaṇa-* „hladký, kluzký“ > rom. *čiken* „sádlo“

sti. *jána-* > stři. *jaṇa-* > rom. *dženo* „osoba, člověk“

sti. stři. *tala-* „dno, spodek“ > rom. předl. *tel* „pod“

sti. *divasá-* > stři. *divasa-* > rom. *d'ives* „den“

sti. *śatá-* > rom. *šel* „sto“

srov. též podobu některých koncovek:

sti., stři. *-asi* (2SG) > rom. *-es* (např. *bhaṇ-asi* > *phen-es* „říkáš“)

sti. *-atí* (3SG) > stři. *-adi* > rom. *-el* (např. *bhaṇ-atí* > *phen-el* „říká“)

Porovnáme-li hlouběji strukturu uvedených tvarů, vidíme, že vývoj obou romských reflexí byl podmiňován odlišnou délkou slabiky obsahující původní /a/ ve staroindičtině a středoindičtině. Středoindické jazyky rozlišovaly slabiky dvojí kvantity: tzv. lehké (jednomórové) a těžké (dvoumórové), na rozdíl od staroindičtiny, která dovoľovala i slabiky *overweight* „přetěžké“ obsahující tři móry (pro tzv. dvoumórový zákon středoindičtiny srov. Geiger 1916: 63–4, Bubenik 1996: 29–30). Lehká (krátká) slabika se skládala z krátkého vokálu, za kterým nenásledoval více než jeden konsonant (srov. např. *gha.ra*). Těžké (dlouhé) slabiky se skládaly buď z vokálu

s dlouhou kvantitou nebo z krátkého vokálu, za nímž následovala konsonantní skupina, což byla ve stredoindických jazycích většinou gemináta (srov. např.: *ag.gi*). Staroindičtina znala mimoto i slabiky skládající se z dlouhého vokálu nebo diftongu, za nímž následoval více než jeden konsonant (např. *ráť.rĩ* „noc“ změněné dvoumórovým zákonem na stredoindické *rat.tĩ*). Stredoindickému krátkému /a/ v lehké slabice odpovídá romské /e/, zatímco se stredoindickým /a/ v těžké slabice koresponduje romské /a/. V souvislosti s redukcemi koncových slabičných hodnot došlo v protoromštině k apokopám koncových vokálů, takže dnes jsou dané reflexy již skoro vždy v uzavřených slabikách. Srovnej následující:

stři. *gha.ra-* > rom. *kher*
 x stři. *ag.gi-* > rom. *jag*

3.2.2. Tyto korespondence jsou mezi historickými lingvisty romštiny obecně známy. Otázkou však stále zůstávají příčiny daného fonémického rozdělení (k některým návrhům srov. Boretzky – Iгла 1993). Dle mého názoru nelze daný problém vyřešit bez důkladné obeznámenosti s fonetickým charakterem staroindického a stredoindického /a/. Analýzy na tomto poli sice existují, zpravidla však zůstávají takřikajíc interní znalostí odborníků v klasické indologii a v romistických pracích je dosud nikdo nezohledňoval.

Fonetickým charakterem staroindického /a/ se v nedávné době zabýval Deshpande (1975). Ten přesvědčivě a s hojnými odkazy na texty indické tradice dokázal, že již podle fonetických příruček védáng (*Śikṣā, Prātiśākhya*) popisujících nejstarší doložené formy indoárijštiny bylo krátké /a/ zavřeným vokálem (*sámvr̥ta-*), na rozdíl od jeho dlouhého protějšku /ā/, které bylo otevřené (*viv̥r̥ta-*). Toto stanovisko je obsaženo i v poslední Pániniho sútře pro sanskrt 8.4.68 (*a a*). Ze všech výpovědí staroindických fonetiků vyplývá zcela jednoznačně, že /a/ a /ā/ se nelišily pouze kvantitou, ale i kvalitou – velikostí mezery mezi místem artikulace a jeho nástrojem (Deshpande 1975). Wallesera vedly tradiční popisy k přesvědčení, že staroindické /a/ bylo uzavřeným, centrálním, tj. tzv. „neutrálním“ vokálem čili „šva“ *ə*, což dle jeho názoru dává smysl i z hlediska vývoje daného vokálu z indoevropského **a, *e, *o*

(Walleser 1927). Podobný názor zastává i převážná většina dnešních badatelů, a to i přes zažitou konvenci v transliteraci (srov. např. Bubeník 1996: 25). Stanovisko moderní vědy je tedy takové, že staroindické krátké /a/ a dlouhé /ā/ jsou hlásky lišící se od sebe kvalitou, přičemž /a/ je zavřený centrální vokál, zatímco /ā/ je nízkým otevřeným vokálem (takto i Cardona 2003: 108). Pro zažitou konvenci budu i v následujících odstavcích používat grafému /a/ pro daný sti. a stři. krátký foném, jsa si ovšem vědom, že se foneticky jednalo o [ə].

Daný stav věcí má své pokračování i ve většině novindických jazyků. Vyjma východoindického nářečního areálu indoárijské jazyky se základní vokál /a/ (tj. v oblasti grafemiky neoznačovaný, tzv. inherentní vokál indických písem) zastupující v tadbhavových i tatsamových slovech sti. a stři. /a/ foneticky realizuje ve většině jazyků minimálně v některých pozicích právě jako velmi krátké uzavřené [ə].¹⁴ Pouze ve východoindických jazycích (v bengálštině, urijštině a zčásti též v ásámštině) se /a/ realizuje jako otevřené zadní [ɔ] (srov. Chatterji 1926).

Divergentní vývoj původního /a/ (tj. fakticky /ə/) do romštiny již dává smysl i z fonetického hlediska. V případě vývoje ə > e došlo pouze k upřednění výslovnosti, zatímco centrální pozice artikulace zůstala stejná. V případě vývoje ə > a došlo k otevření mluidel a hlubšímu posunu artikulace. K podobnému scénáři srov. Tálos 1999: 218–219. Výklad Boretzkyho a Igly (1993: 14–15, cit. in Matras 2002: 34–35), který nepovažuji za nutné zde reprodukovat, je příliš těžkopádný a hlavně nebere v úvahu evidenci ostatních indoárijských jazyků.

3.2.3. Je tedy zřejmé, že v rané fázi protoromštiny, v době, kdy se fonologická struktura jazyka ještě velmi málo lišila od struktury jejího přímého středoindického předka, musely existovat dva alofony jednoho fonému /a/. Jedna jeho varianta se objevovala v otevřených, tzv. lehkých (krátkých, jednomórových) slabikách a můžeme ji konvenčně označit jako [*a1] (např. [*gha1ru]). Druhý alofon byl vázán na zavřené, tzv. těžké (dlouhé, dvoumórové) slabiky a můžeme jej označit jako [*a2] (např. [*a2gg]). Z hlediska jejich budoucích reflexí se dá předpokládat, že [*a1] bylo vyslovováno centrálněji a zavřeněji než [*a2]. Aby byla splněna podmínka, že se

¹⁴ Situace je samozřejmě daleko komplexnější, avšak pro náš účel není nutné zacházet do detailů. K podrobnějšímu seznámení se se situací v jednotlivých jazycích srov. příslušné oddíly monografie Cardona – Jain ed.: 2003.

jedná o otevřené slabiky (viz **gha1.ru*), musely ve stejnou dobu ještě existovat koncové vokály slovních tvarů v nominativu u morfologicky nepříznačkových kmenů, které se později redukovaly. Alofon [a2] se přitom zřejmě objevoval i v jiných případech, kdy /a/ stálo jako iniciální hláska slova. Dokládá to např. romské *aver* „jiný, další“ < stři. *avara-* < sti. *ápara-*, ve kterém se iniciální /a/ objevuje za původní /a/ v otevřené slabice [PR **a2.va1.ra*].¹⁵

V následujícím protoromském období došlo ke změnám, které příčiny původní slabičně podmíněné alternace zahalily a foném /a/ se tak definitivně rozštěpil. Jeho jednotlivé alofony přitom splynuly s jinými segmenty fonologické struktury. Zatímco [a1] splynulo s fonémem /e/ (< stři. *e*), [a2] splynulo s původním středoindickým dlouhým /ā/ (> rom. *a*), srov. např.:

sti. *devātā* > stři. *devadā* > rom. *deve* „bůh“

sti. *purāṇā* > stři. *purāṇa* > rom. *purano* „starobylý“

sti. *rakta* > stři. *ratta* > rom. *rat* „krev“

Sekundární rozdělení fonému bylo zapříčiněno několika změnami, které všechny můžeme označit jako charakteristické protoromské změny, tj. takové, které vedly k odlišení jazyka od středoindického období. Především došlo ke změnám, díky kterým se původní otevřená slabika stala zavřenou a naopak zavřená slabika se otevřela, což zrušilo podmínky kdysi komplementární alternace. Ke změnám v délce slabik přitom vedly dva jevy. Tím prvním byly apokopy středoindických vokálů a s tím spjaté redukce původních ultimativních slabičných hodnot, což dost často vedlo i ke změnám délky předchozí slabiky: srov. stři. dvouslabičné v kmenové podobě s oběma slabikami krátkými *ghara-* oproti romskému jednoslabičnému s dlouhou slabikou *kher*. Druhým jevem tohoto druhu byla zjednodušení středoindických geminát: srov. sti. *mátsya-* > stři. *maccha-* > rom. *mačo* „ryba“, kde se /a/ objevuje

¹⁵ Existence různých alofonů fonému /a/ není ničím mimořádným ani mezi současnými novoinďskými jazyky. V případě standardní hindštiny je dobře známa poziční varianta /a/ (ve většině pozic vyslovovaného [ə] nebo [ʌ]) předcházející /h/ v podobě [ɛ] (např. ve slově *kahnā*, Shapiro 2003: 258). Podobně také v sinhalštině stojí vedle sebe v komplementární distribuci [a] a [ə] (obojí ze sti. /a/) (De Silva 1963, Gair 2003: 778).

v romském slově v jednomórové slabice, zatímco ve středoindickém ve dvoumórové. Fonémické rozdělení stři. /a/ pak stvrdila i ztráta vokalické kvantity, v jejímž důsledku splynulo středoindické dlouhé /ā/ s původním alofonem [a2] fonému /a/, a nový foném tak potvrdil svůj kontrast s původním alofonem [a1]: srov. stři. *māredi* „zabíjet“, > rom. *marel* „bít“ vs. stři. *maradi* „umírat“ > rom. *merel*. U této posledně zmiňované změny se v následujících odstavcích také zastavíme.

3.3. Ztráta vokalické kvantity

3.3.1. Jak je dobře známo, většina romských dialektů nerozlišuje fonologickou kvantitu vokálů. Dialekty, jež ji rozeznávají, činí tak pod vlivem kontaktních jazyků (srov. Boretzky – Iglá 1993: 36, Matras 2002: 59–60). Raná romština zřejmě neměla distinktivní vokalickou délku (Elšík – Matras 2006: 71). V minulosti sice existovaly pokusy najít shody mezi délkou v těch dialektech, které ji mají, a staroindickou, popř. středoindickou vokalickou kvantitou (např. Lesný 1916b), ty se však nakonec všechny ukázaly jako neudržitelné. Dosud je tak přijímán názor vyslovený již Miklošičem, že romština staroindickou i středoindickou opozici vokalické kvantity ještě před svou nářeční diferenciací ztratila a občasné shody v některých dialektech jsou jen dílem náhody (1872–1880, ix: 24). Podle Sowy souvisí ztráta délky v romštině s vlivem novořečtiny (1887: 18 cit. in Lesný 1916b: 417), což z hlediska protoromského vývoje představuje její relativně pozdní dataci (o splynutí raněromského a řeckého vokalismu mluví i Elšík – Matras 2006: 71).

3.3.2. Pozdní dataci ztráty distinktivní vokalické kvantity však nasvědčují i jiná svědectví. Ta se váží k pozorování vývoje přízvuku na pozadí poznatků typologie a jazykových univerzálií o vztahu přízvuku a vokalické délky. Podle jedné z dříve formulovaných fonologických univerzálií jazyk, jenž má prediktabilní a automatický přízvuk, tj. pevně vázaný vždy na stejnou slabiku, zákonitě rozlišuje i vokalickou kvantitu (Greenberg – Kaschube 1976: 6). Daná implikace neplatí naopak, tj. jazyk s vokalickou kvantitou nemusí mít prediktabilní přízvuk. Většina dnešních romských dialektů má přízvučné ty slabiky, jež nesou syntetické gramatické markery, popř. koncové slabiky lexikálního kořene u nominativních tvarů, pokud postrádají gramatický marker (srov. Matras 2002: 63). Z hlediska slabičné struktury tedy jejich

přízvuk prediktabilní není. Tento typ přízvuku je přitom obecně považován za konzervativní romský přízvuk (tj. v kontrastu s postavením přízvuku v části dialektů, inovovaným na základě vzorů kontaktních jazyků; Boretzky – Igla 1993), a je tedy možné jej spolehlivě rekonstruovat i pro ranou romštinu. Při hlubším pohledu vidíme, že tento „konzervativní“ romský přízvuk je vázán na poslední slabiky předcházející aglutinativním markerům, jež se historicky vyvinuly z analytických částic. Z toho tedy plyne, že protoromština měla v počátečním období svého vývoje automatický („prediktabilní“) přízvuk na ultimativní slabice, avšak předtím než došlo k aglutinaci nepřízvučných nominálních a verbálních enklitik (tj. např. postpozic, srov. Friedman 1991; spony imperfekta, srov. Boretzky 1995b). Pokud je tedy výše uvedená fonologická univerzálie platná, pro romštinu z ní vyplývá jednoznačná relativní chronologie: nejprve muselo dojít k aglutinaci enklitik a tím pádem ke ztrátě slabičné prediktability přízvuku a až poté ke ztrátě vokalické délky.

Sama datace aglutinace enklitik v romštině je otevřená, avšak vzhledem k tomu, že se jedná o přirozený a zákonitý proces, není třeba ji uvádět v přímou souvislost s podobným vývojem v některých novindických jazycích (např. východoindických). Muselo se jednat o dlouhodobý proces započatý zřejmě ještě na půdě indoárijského kontinua a dokončený až po emigraci z indoárijského prostředí. Cesta od enklitik k aglutinativním morfémům tedy mohla pokrývat a zřejmě také pokrývala celé protoromské období, přičemž dlouho nemusely ani existovat jasné hranice mezi tím, co je ještě analytická částice a co již aglutinativní morfém. Teprve ve chvíli definitivní integrace by bylo možné o postavení přízvuku s jistotou prohlásit, že není prediktabilní ve smyslu slabičné struktury jazyka. I dlouho potom, kdy již přízvuk nebyl v důsledku morfologického vývoje vázán na danou slabiku, však jazyk mohl stále vokalickou kvantitu zachovávat, jelikož uvedená univerzálie platí jen jednostranně. Souhrn těchto souvislostí proto skutečně mluví ve prospěch velmi pozdní ztráty původní vokalické délky zděděné ze středoeindického období v romštině. Tato ztráta je zřejmě jedním z výsledků vlivu středověké řečtiny, což její dataci fakticky posouvá až do období rané romštiny.

4. MORFOSYNTAX: VÝVOJ NEPŘÍMÉHO KMENE

4.1. Pádový systém romštiny

V tomto oddílu se budeme věnovat vývoji nepřímého kmene (*obliquu*) a jeho místu v pádovém značení romštiny. O daném problému však není možné referovat bez povědomí o širším kontextu, kterým je obecná struktura pádového značení v romštině. Proto je nejprve třeba stručně představit pádový systém jazyka v historické perspektivě a až poté přistoupit k analýze otázek spjatých s nepřímým kmenem.

Jak již dříve ukázal Matras (1997), pádový systém romštiny je blízký systémům ostatních novoindických jazycích, neboť obsahuje tři historické vrstvy lišící se typologickými charakteristikami (srov. Masica 1991 navazující na Zograf 1976). Nejstarší vrstva je pozůstatkem flektivní pádové morfologie staroindických a středoindických jazyků, která přímo navazuje na indoíránský a potažmo indoevropský stav. Romština zdělila dva flektivní pády z tohoto období: na prvním místě kategorie nominativu navazuje na apabhramšový přímý pád a dále tzv. nepřímý kmen (historický nepřímý pád), někdy definovaný jako akuzativ, je pokračováním dativně-genitivního značení ve středoindičtině (viz níže 4.2.). V souladu se svými předchůdci, pádový sufix na této rovině je kumulativní morfém značící vedle daného pádu také gramatický rod a číslo.

Podobně jako ostatní novoindické jazyky, romština nahradila většinu původních flektivních pádů sadou postpozic. Tento fakt se může zdát být jedním z nejpřesvědčivějších rysů spojujících romštinu s novoindickým obdobím, proces vedoucí k používání postpozic byl však již plně nastartován nejpozději v průběhu pozdního středoindického období (srov. Bubenik 1998). Jakožto interní inovace jazyka, nominální enklitika byla plně inkorporována do substantivních tvarů a dnes jsou již zastupována sadou neoddělitelných aglutinativních pádových markerů připojených k nepřímému kmeni (srov. Friedman 1991). Nejmladší třetí vrstva pádového značení, typologicky analytická, je založena na soudobých adpozicionálních frázích. Tyto jsou srovnatelné s tzv. komplexními postpozicemi

novοindických jazyků, na rozdíl od nich se však romské adpozice realizují výhradně jako prepozice (srov. např. Bubeník 2007).

4.2. Historická morfologie nepřímého kmene

4.2.0. Na tomto místě je nejprve třeba vysvětlit, proč mluvíme o nepřímém kmeni a nikoliv nepřímém pádu. Důvod tkví ve skutečnosti, že dřívější postpozice se plně integrovaly do substantivních tvarů a původní nepřímý pád, jenž stál jako jediný v opozici vůči přímému pádu - nominativu, se stal pouhým morfologickým základem, tj. kmenem, k němuž se připojují aglutinativní afixy vyjadřující ze synchronního pohledu dnešní nepřímé pády. V případě adjektiválií je však ve většině dialektů situace ještě odlišná. Protože aglutinace pádových markerů zatím nevedla k plné pádové shodě adjektiválií (větných členů v závislém postavení) se substantiválii (řídících větných členů), udržuje se stále v případě adjektiválií protiklad přímého a nepřímého pádu.¹⁶

4.2.1. Bez ohledu na nářeční odchylky existují v romštině následující tvary nepřímého kmene substantiv (k zámenům až později), které lze považovat za raněromské tvary (k tomu srov. Elšík 2000a):

maskulinum:

SG. -es / -as

PL. -en

femininum:

SG. -a

PL. -en

4.2.1.1. O tvarech nepřímého kmene substantiv maskulin je obecně dobře známo, že se vyvinuly z thematických sufixů, markerů genitivu ve staroindických a středoindických jazycích (srov. Sampson 1926 I: 132–133; Matras 2002: 43).

¹⁶ Tato situace platí minimálně pro ranou romštinu a většinu dnešních dialektů, srov. Elšík – Matras 2006: 218.

rom. *-es* / *-as* < stři. *-assa* < sti. *-asya* GEN.PL (*a*-kmenů)

rom. *-en* < stři. *-āṇaṃ* < sti. *-ānām* GEN.PL (*a*-kmenů)

Z hlediska historického vývoje zaujme u sufixů *-es* a *-en* jejich nepravidelná vokalizace (aCC > aC vs. aC > eC; srov. 3.2.). Jak však podotknul Turner v této souvislosti (1926: 170–171) a znovu zdůraznil i na jiných místech (např. Turner 1927: 227) u gramatických morfémů, jako jsou afixy, ale i různá gramatická slova (postpozice, prepozice), nejsou vývojové nepravidelnosti ničím vzácným (srov. též Masica 1991: 214). Vývoj gramatických elementů stojí nejednou mimo pravidelný vývoj (ne vždy tomu tak musí být) a hláskové zákony jsou záležitostí především lexikálního materiálu.

V romštině se setkáváme i s alomorfelem markeru nepřímého kmene singuláru v podobě *-as*. Aplikace tohoto alomorfu je ve většině dialektů omezena na abstrakta derivovaná sufixy *-(i)pen* a *-(i)ben* (srov. Elšík 2000a: 14). Podobný alomorfismus etymologicky příbuzného sufixu se vyskytuje v kašmírštině (srov. Edelman 1983: 302).

4.2.1.2. Etymologie sufixu nepřímého kmene feminin *-a*, nebyla v odborné literatuře dosud správně rozpoznána, ačkoliv Sampson (1926 I: 133) byl na správné stopě, když odvozoval původ sufixu z pádových sufixů středoindických *ā*-kmenů. Matrasovo tvrzení (2002: 43) odvozující původ *-a* ze staroindického genitivního sufixu *-yāḥ* odporuje vývoji ve středoindických jazycích.

Jsem neochvějně přesvědčen, že sufix nepřímého kmene *-a* je pokračováním obecného nepřímého pádu středoindických *ā*-kmenů *-āe* (sti. dativ *-āyaḥ*) doloženého v literárních prázkrtech. Sufix plurálu pak navazuje na středoindický sufix genitivu týchž *ā*-kmenů:

rom. *-a* < stři. *-āe* < sti. *-āyai* DAT.SG (*ā*-kmenů)

rom. *-en* < *-āṇaṃ* < sti. *-ānām* GEN.SG (*ā*-kmenů)

V jazycích středního (druhého) období středoindického vývoje reprezentovného literárními prázkrty, mj. šauraséní, máharáštrí a mágadhí, existovaly

tři produktivní kmeny feminin: \bar{a} -kmeny (< sti. \bar{a} -kmeny), \bar{i} -kmeny (< sti. \bar{i} -kmeny víceslabičných jmen) a \bar{u} -kmeny (< sti. \bar{u} -kmeny víceslabičných jmen) (srov. Pischel 1900, Woollner 1928b). Jména všech ostatních staroindických kmenů (zejména konsonantních) se přechýlila k jednomu z těchto vokálních kmenů dlouhé kvantity.

Spolu s redukcemi různých jmenných tříd, tj. kmenového bohatství staroindičtiny, docházelo i k částečným nebo úplným redukcím alomorfismu pádových sufixů. Na počátku stála vzájemná připodobňování sufixů různých kmenů vlivem analogických procesů. Staroindický sufix \bar{a} -kmenů $-\bar{a}yai$ (původně marker dativu v klasickém sanskrtu i védštině; v Jadžurvědu a bráhmanách však používaný i jako genitiv a ablativ) dal pravidelným vývojem v prákrtech podobu $-\bar{a}e$. Tento sufix v prákrtech kóduje nejen dativní a genitivní, ale i instrumentální a lokativní, někdy i ablativní vztahy (Pischel 1900: 259; Woolner 1928b: 35). Tak se daný sufix stal obecným nepřímým pádem \bar{a} -kmenů feminin v singuláru. Díky analogiím se sufixu \bar{a} -kmenů připodobnil i příslušný sufix \bar{i} -kmenů (> $-\bar{i}e$) a \bar{u} -kmenů (> $-\bar{u}e$), ačkoliv zde mohla sehrát podoba sufixu \bar{a} -kmenů pouze „posilující“ funkci (staroindickými ekvivalenty daných markerů byly $-yai$ a $-vai$).

Následující protoromský vývoj charakterizovaly dva procesy, z nichž byl jeden fonologický a druhý morfologický. Fonologický proces se týkal postupného oslabování všech nepřízvučných koncových slabik, jež nakonec vyvrcholilo jejich úplnou ztrátou. V případě daného sufixu tak došlo ke ztrátě slabičného segmentu e původně dvojslabičného sufixu, tj. změně $-\bar{a}e > *-\bar{a}$. Morfologický proces zahrnoval paradigmatické vyrovnávání napříč všech kmenů feminin. Díky statisticky prokazatelně vyšší textové i absolutní frekvenci feminin \bar{a} -kmenů se prosadil sufix právě této slovní třídy a vytěsnil původní sufix obliquu \bar{i} -kmenů ($-\bar{i}e > *-\bar{i}$) a \bar{u} -kmenů ($-\bar{u}e > *-\bar{u}$). Můžeme si tak všimnout, že sufix romského nepřímého kmene feminin $-a$ je v samé podstatě historickým pozůstatkem kmenového vokálu $-\bar{a}$. Vzhledem k redukcím všech ultimativních slabik nelze daný vokál pozorovat v případě značení nominativu, který se ve staroindických a středoindických jazycích rovnal kmenové podobě a v protoromském období tudíž redukoval. V pojmech konkrétních příkladů, nominativ $\check{c}hib-0$ „jazyk“ < stři. $jibbh-\bar{a}$ < sti. $jihv-\bar{a}$ (sti. stři. $-\bar{a} > \text{rom. } -0$), nepřímý kmen $\check{c}hib-a-$ < stři. $jibbh-\bar{a}e$ < sti. $jihv-\bar{a}yai$ (stři. $-\bar{a}e > \text{rom. } -a$).

Není tudíž ani náhodné, že v romštině sufix nepřímého kmene značící femininum plurálu je tvarově totožný s příslušným sufixem maskulin plurálu. Odráží

homonymii alomorfů *a*-kmenů maskulin a neuter a *ā*-kmenů feminin ve středoindičtině a staroindičtině.

4.2.2. V případě zájmen vykazuje romština jen o málo větší bohatství tvarů sufixu nepřímého kmene. V některých případech zvláště vztažných a ukazovacích zájmen, z nichž se vyvinula i zájmena třetí osoby (srov. Matras 2002: 100–101), je sufix nepřímého kmene totožný s nominálními tvary, od nichž se k zájmenům analogicky rozšířil (srov. 3. osobu SG.M *l-es*, SG.F *l-a*, PL *l-en*, vztažné *p-es* atd.).

Nepřímý kmen interogativního zájmena kořene *k-* je *k-as*. Toto zájmeno tedy vykazuje sufix shodný s abstrakty. Tvar *kas* je zřejmě přímým pokračováním středoindického genitivu *kassa* < stí. *kásya*, podobně jako nepálské *kas* (srov. Masica 1991: 254, fig. 8.11).

Také nepřímý kmen 1. a 2. osoby plurálu *am-en* a *tum-en* se vyznačuje stejným tvarem sufixu jako plurál substantiv, ačkoliv v jejich případě může jít analogická extenze až do středoindických dob (srov. středoindické *amh-āṇaṃ*, *tumh-āṇaṃ* versus staroindické *asm-ākam*, *yusm-ākam*; srov. Pischel 1900: 293–298).

Elšík (2000b), přiklání se k předpokladu Boretzkyho a Igly (1994: 312, 327), považuje tvary *amen* a *tumen* za raněromské tvary také nominativu, a tudíž za původnější než dle jeho názoru fonologicky redukované *ame* a *tume* v nejméně příznakovém pádu nominativu (2000b: 71). Proti takovému předpokladu by se zdálo mluvit svědectví středoindičtiny (srov. NOM *amhe*, *tumhe* vs. genitiv *amhāṇaṃ*, *tumhāṇaṃ*). Přímý vývoj stří. *amhe* > rom. *ame* a stří. *tumhe* > rom. *tume* by však nebyl bez problémů. Museli bychom totiž vysvětlit, proč v takovém případě nedošlo k redukci koncových (nepřízvučných) slabik, tedy onomu fonologickému vývoji příznačnému pro apabhramšové a následně rané novoinické období, který musel zákonitě postihnout i koncové *-e* v romských tvarech (srov. ap. *amhi*, *tumhi*, Tagare 1948). Zdá se být téměř jisté, že středoindické nominativy *amhe* a *tumhe* v protoromském období skutečně zastupovaly pravidelné tvary **am* a **tum* (srov. hindské *ham* a *tum*), proti kterým stály tvary nepřímého pádu **amen* a **tumen*. V pozdějším období, které možná zasahovalo až do rané romštiny, však byly tvary nepříznačového nominativu za dosud nevyjasněných okolností nahrazeny tvary nepřímého pádu (kmene).

Ranou romštinu tak už charakterizovaly společné tvary *amen* a *tumen* jak pro nominativ, tak pro nepřímý kmen a dnešní nominativy *ame* a *tume* proto musely vzniknout až sekundárně subtrakcí nazály z *amen* a *tumen*. Stav v centrálních dialekttech zachovávající v nominativu neredukované tvary je pak z tohoto hlediska archaismem.

Z hlediska etymologie je nejméně průhledný nepřímý kmen 1. osoby singuláru *m-an* (NOM. *me*). Woolner (1915–16: 121) a Bubeník (2000: 226) nevylučují íránský vliv (srov. staroperský genitiv *manā*, středoperské *man*), ačkoliv Woolner na tom samém místě zmiňuje i některé podobné tvary v různých západopahárských jazycích. Nepřímý kmen 2. osoby singuláru je shodný s tvarem nominativu *tu-* (srov. Elšík 2000b: 68), ačkoliv Sampson (1926: 158) rekonstruoval na základě tvaru akuzativu historický nepřímý kmen *tut*. Co se akuzativu *tu-t* týče, Woolner (1915–16: 125) jej považuje buď za zkráceninu lokativního *tu-te* nebo za tvar odvozený od apabhramšového genitivu 2. osoby *tudhra*, jehož pokračovatele lze také najít v některých západopahárských jazycích.

4.2.3 Nepřímý kmen funguje v romštině jako základ, ke kterému se napojují aglutinativní pádové afixy vzniklé z historických postpozic. Může se však objevovat také nezávisle na nich, tj. s nulovým morfémem, v kterémžto případě vystupuje zejména ve dvou nápadných funkcích. Tou první je značení posesora v posesivních konstrukcích, tj. ve vazbách vyjadřujících pojem „mít“. Jeho druhou stěžejní funkcí je pak značení přímého objektu životných substantiválií. Na základě jeho druhé funkce se nezávislý nepřímý kmen v literatuře velmi často označuje jako akuzativ (viz 4.4.). Obě funkce budou námětem následujících dvou kapitol.

4.3. Pojem „mít“

4.3.1. Funkce přímého kmene ve značení posesora (vlastníka) v konstrukcích vyjadřujících pojem „mít“ (syntakticky formulovaný jako posesivní predikace) je zřetelným archaismem upomínajícím na dávnou funkci předka přímého kmene coby přivlastňovacího pádu ve staroindických a středoindických jazycích. Následující ukázky z pěti vybraných a různých romských dialektů podávají příklady totožného použití přímého kmene v roli posesora. Vlastněný předmět (posesum) je vždy

v nominativu, kategorie času i způsobu je vyjádřena na sponě (3. osobě slovesa „být“), která je v gramatické shodě s vlastněným předmětem, pokud daný dialekt takovou shodu může vyjádřit.

- (1) Východoslovenská romština (Hübschmannová et al. 1991: 634)

le phrales hin romňi
 ART.OBL.SG.M bratr.OBL.SG.M COP žena.NOM.SG.F
 „Bratr má ženu“

- (2) Rakouská lovárština (Cech – Heinschink 1999: 59)

taj mura deja sas panž šavora
 a můj.OBL.SG.F matka.OBL.SG.F COP.PAST pět děti.NOM.PL
 „A moje matka měla pět dětí.“

- (3) Německá sintština (Holzinger 1993: 129)

man hi i kher
 já.OBL COP ART dům.NOM.SG.M
 „Já mám dům“

- (4) Velšská romština (Sampson 1926 I: 175)

t'a les sas būtiákerō
 a 3PRON.OBL.SG.M COP.PAST služebný.NOM.SG.M
 „A on měl služebného.“

- (5) Jihobalkánská romština Sepečides (Cech – Heinschink 1996: 38)

I phurja isine la duj čhave
 ART stařena.OBL.SG.F COP.3.PAST 3.OBL.SG.F dvě děti.NOM.PL
 „Stařena měla dvě děti“

Příklady z různých nesouvislých dialektů potvrzují, že danou vždy se opakující strukturu **{posesor (OBL) – COP – Posesum (NOM)}** je třeba považovat za raněromskou. Raná romština ji zase zdělila od svých přímých indoárijských předků.

4.3.2. Indoárijské jazyky stejně jako romština zpravidla nemají k dispozici zvláštní výraz pro pojem „mít“. Na místo něho používají různé posesivní konstrukce se slovesy bytí, stavu apod. vyjadřující TAM kategorie. Současné novoinďické jazyky často uplatňují postpozicionální frázi s posesivním významem pro vyjádření posesora a přímý pád – nominativ pro vyjádření vlastněného předmětu (srov. hin. *us-ke pās paisā hai* „On má peníze“, *us-ke do bhāī haī* „On má dva bratry“ apod.). Romština na rozdíl od většiny novoinďických jazyků na původních adpozicionálních frázích v tomto případě nespočívá, ale zachovává syntetický způsob vyjádření posesora zděděný ze starších stadií indoárijského vývoje. K objasnění původu romské konstrukce tak má smysl zabývat se vyjádřením vlastnictví pouze ve staroinďických a středoinďických jazycích.

Ukázek posesivních konstrukcí bychom našli ve staroinďickém korpusu ohromné množství. Téměř vždy se v těchto příkladech opakuje tatáž struktura, v níž dominující složkou je jméno v genitivu vyjadřující vlastníka, jméno v nominativu pro vyjádření vlastněného předmětu a stavové či existenciální sloveso vyjadřující TAM kategorie a gramaticky se shodující s vlastněným předmětem. Vedle samotného slovesa „být“ takovým slovesem může být i např. „stát se“, „nacházet se“, „zůstávat“ apod. a někdy, pokud TAM kategorie vyplývají z kontextu, může sloveso úplně chybět a predikát být čistě jmenný. Následující ukázka z epického sanskrtu (6) podává typický příklad staroinďické posesivní predikace:

(6) Epický sanskrt (Nalopākhyānam 4.2., Kellner 1885: 43)

aham ca eva hi yac ca anyan mama asti vasu

já.NOM a EMF neboť REL a jiné.NOM.SG.N já.GEN COP věc.NOM.SG.N

kimcana sarvam tat tava

INDEF.NOM.SG.N vše.NOM.SG.N to.NOM.SG.N ty.GEN

„Nebot' právě mě stejně jako jakoukoliv jinou věc, kterou mám, to všechno máš [i] ty.“

V daném souvětí vyjadřují nominativy (*aham, yac, anyan, vasu, kimcana, sarvam*) vlastněné předměty, zatímco genitivы (zde osobních zájmen *mama* a *tava*) jsou pády vlastníků. V první klauzi vystupuje spona slovesa být *asti* vyjadřující indikativ prézenta a „trvalý stav“ (naznačený výběrem konkrétního slovesa), zatímco

v druhé klauzi sloveso chybí, poněvadž vyplývá z první klauze – spona *astī* se zřetelně vztahuje k první i druhé klauzi.

Naprosto stejný typ konstrukce charakterizoval i středoidické jazyky, srov. následující příklad z máháráštrí džinistického písemnictví:

- (7) Džaina Máháráštrí (Jacobi V, přetištěno in Woolner 1928: 139)

<i>tassa</i>	<i>guṇamālā</i>	<i>nāma</i>	<i>bhāriyā</i>
3.PRON.GEN.SG.M.	Gunamálá	jméno	manželka.NOM.SG.F.

„On [měl] manželku jménem Gunamálá.“

V tomto případě slovesný tvar chybí, daný slovesný čas i způsob totiž vyplývají z kontextu i předešlých sdělení: jedná se o začátek vyprávění uvádějící jednotlivé postavy. V jedné z předchozích vět se přitom objevuje slovesný tvar *atthi* „jest“, jež zde v podstatě nese význam historického prezenta.

Každý, kdo je zběhlý v sanskrtských textech, si je vědom, že sanskrt ani prákrty na morfologické úrovni nerozlišují mezi vyjádřeními typu „Můj dům je krásný“ a „Já mám krásný dům“. Je možné si toho povšimnout i na výše uvedeném příkladu z Naly: hrubý obsah sdělení „Co mám já, to máš ty“ je ve skutečnosti vyjádřen jako „Co je moje, to je tvoje“. Srovnej i následující příklad z Rámájany:

- (8) epický sanskrt (Rāmāyaṇam 1.54.15, Mudholakara [1920] 1991: 316)

<i>tejas</i>	<i>tava</i>	<i>dur-āśadam</i>
síla.NOM.SG.N.	ty.GEN	ne-přemožitelný.NOM.SG.N

Tuto větu lze interpretovat buď jako „Tvoje síla je nepřemožitelná“, což se více blíží doslovnému překladu, nebo jako „Ty máš nepřemožitelnou sílu“. Podobnou interpretaci nabízí většina posesivních predikací ve staroidických i středoidických jazycích.

4.3.3. Romština, ačkoliv postrádá zvláštní výraz pro pojem „mít“, mezi oběma typy vyjádření rozlišuje. Je to dáno tím, že má k dispozici vlastní kategorii přivlastňovacího pádu – genitivu vyjadřovaného adjektivně se chovajícím markerem *-ker-*. Ten se však v konstrukcích pojmu „mít“ nepoužívá. V romštině tedy stejně jako v češtině lze

vyjádřit rozdíl mezi např. „Její bratr je hezký“ (ve východoslovenské romštině *lakero phral hin šukaŋ*) a „Ona má hezkého bratra“ (*la hin šukaŋ phral*). Druhý typ konstrukce je však archaičtější a je přímým pokračováním středoindické posesivní predikace. Jinými slovy, protoromština sice nahradila synteticky vyjadřovaný přivlastňovací pád analytickým markerem, jenž se postupem doby změnil v aglutinativní sufix, původní syntetické vyjádření posesora však v konstrukcích pojmu „mít“ adpozicionální frází nenahradila, ba naopak dodnes zachovala.

4.4. Přímý objekt, akuzativ

4.4.1. Nepřímý kmen se v literatuře někdy označuje jako tzv. „akuzativní tvar“ (např. Hübschmannová et al. 1991: 617; k nevhodnosti termínu srov. Elšík 2000a: 13). Důvodem je používání samostatného, tj. žádnými aglutinativními markery neřízeného nepřímého kmene ve značení přímého objektu životných substantiválií (vedle výše popsané posesivní role, viz 4.3.). Sampson se nebezpečně přikláněl mluvit spíše než o akuzativu v romštině o objektivu (1926 I: 133, 174). Podle Matrase romština ve skutečnosti ryzí akuzativ postrádá a na místo něj používá nepřímý kmen, který dle jeho slov kóduje vysoce topikalizované (tj. tématizované) neagentivní referenty (2002: 86–87). Stejně jako značení posesora ve vlastnických vazbách, je i tato funkce obliquu mezi různými dialekty obecně rozšířená a lze ji proto přisoudit rané romštině. V následujících příkladech z odlišných dialektů se vždy objevuje nepřímý kmen v roli markeru přímého životného objektu:

- (9) Severoruská romština (Wentzel 1988: 65)

<i>amé</i>	<i>díkhasa</i>	<i>čavorés</i>
my.NOM	vidět.1PL.PRES	dítě.OBL.SG.M

„My vidíme chlapce“

- (10) Vendská romština (Glaeser – Halwachs – Heinschink 1999: 42)

<i>Adala</i>	<i>traden</i>	<i>amen</i>	<i>sar</i>	<i>le</i>	<i>žuklen</i>
DEM.NOM.PL	hnát.3PL.PRES	my.OBL	jako	ART	pes.OBL.PL.M

“Ti nás ženou jak psy“

(11) Íránská zargárská romština (Baghbidi 2003: 131)

qaqinin lom

slepice.OBL.PL.F přinést.1PL.PAST

„Přinesl jsem slepice.“¹⁷

Na rozdíl od značení posesora nelze přímé objektové funkce obliquu vysvětlit pouze skrze staroindické a středoindické svědectví. K jejich objasnění je třeba subtilnější analýzy i širší evidence různých novindických jazyků. Pokud je mi známo, v romistické lingvistice se dosud nikdo daným problémem v kontextu indoárijské lingvistiky vážně nezabýval. Genezi objektových funkcí nepřímého kmene je přitom nemožné posoudit bez alespoň částečného povědomí o značení objektu v indoárijských jazycích.

4.4.2. Staroindické i středoindické jazyky vyjma jejich pozdních fází (apabhramši) u maskulin a feminin morfologicky rozlišovaly nominativ (pád subjektu) od akuzativu (pádu přímého objektu). Značení přímého objektu obvykle splývalo se způsobem značení směru či cíle, tj. direktivu (srov. Speijer 1886 1998: 29–42). V případě neuter (až na ojedinělé výjimky zahrnujících jen neživotná jména) se nominativ od akuzativu nelišil.

K výrazným změnám došlo až během pozdního středoindického období, kdy se přímý objekt začal vyjadřovat stejně jako subjekt (srov. Tagare 1948: 104). Podle Blocha ([1933] 1965: 141) akuzativní tvar splynul s nominativním na základě fonologického vývoje. Bubeník (1996: 126–127, pozn. 3) však považuje za pravděpodobnější morfologický vývoj extenzí tvaru nominativu do oblasti značení přímého objektu, což implikuje úplný zánik středoindického akuzativu. Romština apabhramšové nerozlišování subjektu a přímého objektu podobně jako jiné novindické jazyky zdělila a projevuje jej nominativním značením přímého objektu neživotných substantiválií. Srov. následující dva příklady z jihobalkánské romštiny Romacilikanes, kde v prvním příkladu (12) se objevuje životný přímý objekt

¹⁷ Zargárská romština (genealogicky jihobalkánský dialekt, geograficky severozápadní Írán) vyvinula pod vlivem nynějšího hlavního kontaktního jazyka ázerbajdžánské turečtiny vokálovou harmonii (srov. Windfuhr 1970, Baghbidi 2003). Proto se v tvaru *qaqinin* sufix obliquu plurálu *-en* realizuje jako *-in*.

v nepřímém kmeni, zatímco v druhém příkladu (13) vystupuje neživotný přímý objekt v nominativu:

Jihobalkánská romština Romacilikanes (Matras 2004: 131)

- (12) *dikhlo* *je* *muršes* *te* *phirel*
vidět.1SG.PAST ART muž.OBL.SG.M COMP chodit.3SG.PRES
to *drom*
PREP cesta.NOM.SG.M
„Viděl jsem muže procházet se po cestě“

- (13) *dikhlo* *o* *kher* *ka* *vakeresas*
vidět.1SG.PAST ART dům.NOM.SG.M REL mluvit.2SG.PAST
„Viděl jsem dům, o kterém jsi mluvil“

4.4.3. Jak podotýká Masica (1991: 365), v novoindických jazycích (na rozdíl od např. drávidských) obecně a až na ojedinělé výjimky chybí rozlišující akuzativní pád. Přímý objekt je tak vyjadřován buď stejně jako subjekt, jako ve výše uvedeném romském příkladě (13) anebo markerem jinak vyhrazeným pro dativ (jenž je potom někdy nazýván dativ – akuzativ). Výběr konkrétního pádu se řídí spíše pragmatickými než syntaktickými hledisky: dativ se ve značení přímého objektu objevuje zpravidla tehdy, je-li daný objekt buď životný anebo neživotný, ale zcela konkrétní, tj. již známý. Jednotlivé jazyky se však ve způsobu, v jakém se pragmatické rozhodování o použití daného pádu pohybuje, liší. Podle Masicy je používání pádu nepřímého objektu (dativu) ve značení přímého neživotného objektu, jakkoliv konkretizovaného, nesilnější v jazykové oblasti hindštiny a pandžábštiny, která za tento jev vděčí zřejmě vlivu turečtiny a perštiny. V některých jiných jazycích, jako je např. gudžarátština či maráthština, jsou dativní konstrukce pro neživotný přímý objekt daleko řidší (Masica 1991: 366–367). Také v romštině se nepřímý kmen objevuje ve značení životného přímého objektu, zatímco neživotné, byť konkretizované objekty stojí v obecné romštině v nominativu. Romština tak v tomto bodě zřejmě reflektuje situaci v novoindických jazycích před masivním vlivem turečtiny a nové perštiny.

V tuto chvíli by tedy již mělo být jasné, že právě v dativním značení přímého objektu v novoindických jazycích je „zakopán pes“ i pro romštinu. Potomek

staroindického genitivu převzal ve středointických jazycích funkce právě dativu, jenž jakožto samostatně značený pád v průběhu druhého stadia středindičtiny úplně vymizel (srov. Bloch [1933] 1965: 156). Marker přivlastňovacího pádu tak začal nést i objektové funkce, ačkoliv zatím jen ty spojené se značením nepřímého objektu. V souvislosti s nástupem přivlastňovacího adjektiva *kera(k)a-/kelaka-* „patřící k, vztahující se k“ (< sti. **kāryaka-*), která je základem genitivních markerů v řadě novoindických jazyků (rom. *-ker-*, beng. *-er*, hin. aj. *k-* atd.), přitom došlo i k postupnému „ukrajování“ přivlastňovacích funkcí původního markeru genitivu a daný pád se tak stával více „dativem“ než-li „genitivem“. V následujících dvou ukázkách z prákrty šauraséní je tento vývoj zpříkladněn. V první větě (14) se objevuje původní marker genitivu ve funkci značení nepřímého objektu, jinak recipienta *maggantassa* „žádajícímu“ (tj. jako „dativ“), v druhém příkladu (15) je přivlastnění (genitiv) vyjádřeno adjektivem *keriāe*, které vystupuje v kongruenci s řídícím jménem *saadiāe* „s vozíčkem“.

Prákrť šauraséní (Mrčchakatiká 6. 71, 6.69; Kale [1924] 2004: 218)

- (14) *tado uṇa taṃ maggantassa mae iam*
 potom znovu DEM.ACC.SG.F žádající.REC.SG.M já INST DEM.NOM.SG.F
maṭṭiā-saadiā kadua diṇṇā
 hlína-voziček.NOM.SG.F udělat.GERUND dát.PTC NOM.SG.F
 „Potom, když o něj znovu žádal, vyrobivši, jsem mu tento vozíček z hlíny dala.“

- (15) *ediṇā paḍivesia-gahavaī-dāraa-keriāe*
 DEM.INST.SG.M. sousední-hospodář-chlapec-patřící.INST.SG.F
suvanṇa-saadiāe kīlidaṃ
 zlato-voziček.INST.SG.F hrát.PTC
 „On si hrál s vozíčkem ze zlata patřícím chlapcovi sousedního hospodáře.“

4.4.4. Nyní již můžeme přistoupit k rekonstrukci vývoje v protoromštině. Pro její období plynule navazující na předchozí „prákrtské“ lze předpokládat, že předešlého dnešního nepřímého kmene, nepřímý pád, plnil široké spektrum rolí. Mezi jeho funkcemi vynikaly tzv. dativní, spojené s vyjadřováním nepřímého objektu či sémantických kategorií benefaktivu a recipienta, tak jako je tomu ve středointických

jazycích. Vedle toho si postpozicemi neřízený nepřímý pád zachovával část původních přivlastňovacích funkcí genitivu, jako je např. značení posesora ve vyjádřeních pojmu „mít“ (viz 4.3). Ve stejném období však již lze předpokládat i masivní používání genitivní postpozice **ke-*, která na sebe postupně vázala stále větší část přivlastňovacích funkcí. Z tohoto hlediska by se měl „nezávislý“ (postpozicemi neřízený) obliquus v protoromštině definovat už spíše jako dativ než genitiv.

V protoromštině zároveň docházelo k zániku „starého“ akuzativu a přímý objekt začal být vyjadřován stejně jako subjekt anebo na základě pragmatických hledisek právě markerem dativu, jako je tomu i v jiných novoindeckých jazycích. Ve značení nepřímého objektu se však později začala uplatňovat nová benefaktivní postpozice **ke* (srov. Matras 2002: 88) a ta nakonec zbavila samostatný nepřímý pád většiny jeho dativních funkcí (tj. funkcí spojených se značením nepřímého objektu). Postpozicemi neřízenému nepřímému pádu tak vedle jedné přivlastňovací funkce zbyly převážně pragmaticky řízené funkce spojené se značením přímého objektu. Tak došlo k tomu, že markery kdysi přivlastňovacího pádu se začaly chovat v podstatě jako markery akuzativu, ačkoliv i dnešní charakterizace nepřímého kmene pojmem „akuzativ“ je vzhledem k jeho funkcím ve značení posesora stále přinejmenším sporná.

5. LEXIKUM: ÍRÁNSKÁ SLOVA V ROMŠTINĚ

5.1. Kontakt protoromštiny a lexikální přejímky

5.1.1. Jakmile mluvčí protoromštiny opustili indický subkontinent, začali přicházet do kontaktu s obyvateli cizích krajů, jejichž jazyky museli kvůli svým ekonomickým potřebám nutným k uživení komunity ovládat. Romský nomadismus nebyl nikdy ekonomicky soběstačným nomadismem založeným např. na pastevectví. Tradiční romský způsob života byl naopak založen na více či méně úzké ekonomické provázanosti s okolním obyvatelstvem. Proto bylo společenství minimálně od dob, kdy opustilo jižní Asii, přinejmenším bilingvní, ačkoliv v jistých údobích, stejně jako mnohde dnes, i tri- a více-lingvní. To se zcela přirozeně projevilo i na mateřském indoárijském jazyce, jehož vývoj začal být trvale ovlivňován kontaktem s cizími jazyky.

Ovšem k jazykovému kontaktu zřejmě docházelo již na půdě indoárijských jazyků, neboť už tam se mluvčí přímého předka romštiny mohli pohybovat v cizích nářečních skupinách a již tam mohl hrát v jejich životě jistou roli bilingvismus. V této souvislosti připomínám Turnerovu teorii (viz 1.3.), podle které původně centrální indoárijský jazyk po řadu staletí koexistoval se severozápadními indoárijskými jazyky, včetně jazyků dardských. Jeho teorie je dodnes obecně přijímána, ačkoliv zároveň vyvolává mnoho otázek, ba i nejednu pochybnost. K pokusu o nastínění možného alternativního vysvětlení současné existence centrálních a severozápadních rysů v romštině viz 1.4.

Existují však snahy doložit kontakt romštiny i s několika neindoevropskými jazyky severozápadní Indie. V literatuře nejcitovanější bývá burušaskí, jímž se dnes mluví daleko na severozápadě indického subkontinentu v horách Karákóramu. Hermann Berger (1959) stanovil celkem 13 romských slov, pro něž navrhuje burušaské etymologie, figuruje mezi nimi dokonce i exonymum *gadžo* „Nerom“. Pro většinu jeho návrhů však existují i jiné a daleko přesvědčivější etymologie (srov. Matras 2002: 24, k některým etymologiím také Tálos 1999). Za zmínku stojí i značně sporný

pokus Blochův, jenž se naopak snažil v drávidské bráhújštině identifikovat romské prvky (Bloch 1946).

První jistou skupinou neindoárijských jazyků, která na romštině zanechala dodnes patrné stopy, byly jazyky íránské a z nich zvláště jazyky západoíránské podskupiny. Problematice se věnoval Hancock v komparativní studii íránismů v romštině, domárštině a lomavrenštině (1995). Jeho příspěvek k tématu však nepřináší mnoho nového a v mnoha ohledech je nespolehlivý – jeho seznamy íránských slov např. zahrnují i přejímky, jež se do některých dialektů dostaly později např. v souvislosti s osmanizací jihovýchodní Evropy. Přijatelný se zdá být Matrasův odhad sedmdesáti doložených předevropských slov íránského původu v romštině (2002: 21), téměř totožný počet íránismů zaznamenává i Boretzkyho a Igly slovník dialektů jihovýchodní Evropy (Boretzky – Igla: 1994).

Zdá se, že většina íránských slov v romštině má své nejbližší protějšky v perštině. Přesto je třeba zdůraznit, že západoíránské jazyky tvoří asi desítka až dvacítku různých jazyků, jimiž se (ve srovnání s východoíránskými jazyky) mluví na relativně kompaktním území. Perština je jen jednou z nich, byť již po dlouhá staletí se jedná o jazyk po všech stránkách nejvýznamější, nejznámější a nejstudovanější. I další jazyky a méně známé dialekty, jimiž se mluvilo či stále mluví na území dnešního Íránu i dál na (severo)západ, mohly hrát v procesu obohacování romského lexika svou roli, jen v souvislosti s romštinou dosud nebyly zohledňovány. Dovolím si na tomto místě uvést jeden příklad. Romské *phurd* „most“ je evidentně íránskou přejímkou příbuznou středoperskému *puhl* a novoperskému *pul*, tyto tvary však nemohly být vlastním zdrojem romského slova. Ve středoiránské parthštině se v manicheistických textech setkáváme s označením mostu *pwrt* (Nyberg 1974: 162), jež bezpochyby reflektuje skutečný zdroj. Další výzkum tedy možná odhalí, že část slov, u nichž dnes usuzujeme na perský původ, mohla být ve skutečnosti přejatá i z jiných perštině velmi blízkých jazyků či dialektů (podobně Boretzky – Igla 1994: 329).

Přesto není perština jediným západoíránským jazykem, o němž je známo, že přišel do kontaktu s romštinou. V literatuře z poslední doby (Boretzky – Igla 1994, Hancock 1995, Matras 2002) se stále častěji upozorňuje i na kurdštinu, jejíž kontakt s protoromštinou dává smysl i z geografického hlediska (srov. např. slova rom. *absin* / *lavsín* „ocel“: kurd. *avsin*, rom. *pendex* „lískový ořech“: kurd. *bendak*, rom. *tover*

„sekera“: kurd. *tavar* atd. Boretzky – Iglá 1994: 330–1). Kurdského původu jsou zřejmě i některé příbuzenské termíny včetně označení matky *daj* (← kurd. *dāy*, srov. středopers. *dāyak* „matka“, Nyberg 1974: 61).

Jediným východoíránským jazykem, jenž mohl být s romštinou v kontaktu, se zdá být osetština; tou se však mluví na severozápadě íránského jazykového prostoru (osetština je pokračovatelem jednoho ze skythských dialektů). Asi nejprůkaznější potenciálně osetská slova v romštině jsou lokální adverbia *arde / orde* (oset. *ardəm* „sem“, *ordəm* „tam“; Boretzky – Iglá 1994: 330). Několik slov má své etymologické protějšky v kartvelské gruzínštině (Friedman 1988), ačkoliv skutečný zdroj těchto slov v romštině je nejistý.

Z jazyků dnešního Kavkazu měla na romštinu nejzásadnější vliv arménština. Analýzu romských slovech arménského původu vypracoval Boretzky (1995a). Matras mluví o čtyřiceti sdílených lexikálních kořenech arménského původu v dnešních romských dialektech (2002: 21). přičemž tento počet je stejně jako výše uvedený počet íránských slov třeba považovat za pouhý zbytek kdysi daleko početnější lexikální vrstvy (srov. Boretzky 1995a: 137). Některá další hypoteticky arménská slova se do romštiny mohla dostat i např. z perštiny. Arménština v minulosti hojně přejímala z perštiny a řada íránských slov přejatých do arménštiny se objevuje právě i v romštině (např. *mom* „vosk“: pers. *mōm*, arm. *mom*, Matras 2002: 23–24).¹⁸

5.1.2. V úvahách o jazykovém kontaktu protoromštiny je třeba mít na paměti, že geografická distribuce daných jazyků nebo jazykových skupin se mohla v době kontaktu lišit od současnosti. To platí právě pro arménštinu, kterou se až donedávna nemluvílo jen na území dnešního jihokavkazského státu Arménie, ale na daleko rozlehlejšími prostoru od Kavkazu dál na jihozápad hluboko do Anatolie. Zřejmě tam

¹⁸ Zde je třeba podtrhnout, že vliv západoíránských jazyků a také arménštiny nebyl čistě lexikální. Obě jazykové skupiny zanechaly na romštině i fonologické, zřejmě i syntaktické a v omezené míře i morfologické stopy. Takové téma však přesahuje námět této kapitoly, jež se zaměřuje jen na některé problémy spjaté s vývojem lexika. K vlivu arménštiny na vývoj indoárijských aspirát v romštině srov. Sampson 1923: 165 a [1926] 1968 II: 34–35, romským morfémům arménského původu se věnuje Boretzky 1995a, k tomu srov. též Matras 2002: 24, ucelený a shrnující přehled nelexikálních íránských vlivů na romštinu zatím chybí, s řadou návrhů z oblasti syntaxe se lze však setkat v celém Matras 2002.

také ke zmíněnému kontaktu došlo (Boretzky 1995a: 137). Východní a střední Anatolie přitom mohla být hlavním ohniskem i íránského vlivu na romštinu (srov. Matras 1996, 2002: 25). Jedním západoíránským jazykem, jež jsme již měli možnost zmínit, kurdštinou, se již po mnoho staletí mluví právě ve východní polovině Anatolie a přilehlých oblastech. Přesto kurdština není a zřejmě ani nikdy nebyla geograficky tím nejzápadnějším íránským jazykem. Na západních hranicích centra jejího rozšíření se mluví dalším íránským jazykem zázakí, který stále používá početně nemalá komunita v dnešním Turecku. Podle Paula byl tento genealogicky severozápadní íránský jazyk přítomen již okolo přelomu letopočtu na území severovýchodní Mezopotámie a nejpozději za sásánovských dob byl vytěsňován kurdštinou stále více na západ (Paul 1998). V současné romistické lingvistice se tak prosazuje názor, že přejímky z íránských jazyků a arménštiny v romštině nemusejí reflektovat postupnou a časově dlouhodobou migraci z Indie do Evropy, nýbrž že mohly být nabyty v těsné geografické blízkosti v oblasti Malé Asie (Matras 1996, 2002: 25).

Nakonec lze do pozdního období protoromštiny datovat i některé přejímky z řečtiny. Jde zvláště o ty, které ještě charakterizuje oikoklitická morfologie. Jako jeden příklad za všechny postačí uvést substantivum *drom* „cesta“ z řeckého *dróm-os*, jež v romštině plně zapadá do původního indoárijského morfologického systému. Bezpochyby jde tedy o dřívější přejímku než jiné substantivum *for-os* „město“ z řeckého *fór-os* „trh“, které již vykazuje přejatou xenoklitickou morfologii z velké části čerpající právě z řecké (povšimněme si, že v řečtině oba lexémy spadají do jedné slovní třídy). Také nejstarší přejímky z řečtiny se do romštiny musely dostat ještě na území Anatolie a nikoliv v místech, kde se řecky mluví dnes (srov. Tzitzilis 2001).

5.2. Indoíránské etymony

5.2.1. Cílem této kapitoly je však vyložit jeden širší etymologický problém, jenž bývá v souvislosti s íránskými slovy v romštině často zmiňován. Je jím otázka, jak tyto přejímky vůbec rozeznávat od původních indoárijských slov.

Indoárijské a íránské jazyky, jak známo, tvoří jednu indoíránskou větev indoevropské jazykové rodiny. Rekonstruovatelný indoíránský prajazyk původně charakterizovala společná slovní zásoba, která se v jedné či druhé skupině různou

měrou zachovala. Mnoho slov se ve starém, středním či novém vývojovém období jedné ze skupin přestalo používat a bylo nahrazeno synonymem, jiným slovem s posunutým významem, neologismem či přejímkou, zatímco ve druhé skupině mohlo zůstat ve většině nebo alespoň části jazyků součástí centra slovní zásoby až do současnosti nebo doby mladší než u jazyků první skupiny.

V romštině je většina indoárijských slov průkazně etymologizovatelná buď směrem k indoárijštině (původní slova) nebo směrem k íránštině (přejatá). Některá romská slova však mají svou obdobu v obou skupinách a z romského tvaru nemusí být hned na první pohled zřejmé, jedná-li se o původní indoárijský etymon nebo o íránskou přejímku. Jelikož je romština indoárijský jazyk, nutí nás to považovat taková slova vždy za spíše indoárijská, přesto by nás existence íránských slov v romštině měla vést k opatrnosti. Problém se ostatně netýká jen romštiny, ale vlastně skoro všech novindických jazyků. Také ty v minulosti hojně přejímaly od své íránské sestřenice perštiny, přestože okolnosti a podmínky, za kterých přejímaly jazyky na půdě Indie se naprosto lišily od okolností, za kterých přejímala romština.¹⁹

Naštěstí však existuje více kritérií, podle kterých bychom měli být schopni s co nejvyšší možnou přesností určit, zda-li je daná lexikální jednotka v romštině indoárijská anebo až íránská. Tato kritéria jsou v zásadě tři.

Poněvadž je romština indoárijský jazyk, jsou pro nás na prvním místě rozhodující pravidelné hláskové korespondence zkoumaného slova k předpokládaným indoárijským kognátům, především pak k jeho pratvarům ve stredoindických a staroindických jazycích. To není totéž jako říct, že si daná slova mají být tvarově co nejpodobnější. Dvě příbuzná či přímým vývojem spřízněná slova mohou být svou podobou ve skutečnosti velmi rozdílná a jejich příbuznost může být odhalena jen odborníkem. Některá slova zase naopak mohou vykazovat až skoro totožnou podobu a přesto být příbuzná nemusejí. S jistými výhradami lze konstatovat slovy mladogramatiků, že kritérium pravidelných hláskových korespondencí např.

¹⁹ Dokladem, že ani např. v případě hindštiny nemusí být vždy rozlišení hindského (tj. indoárijského) a perského slova jednoznačné, je skutečnost, že např. *Hindsko-český slovník* (Strnad et al. 1998: 445) označuje rozšířený hindský lexém *baccā* „dítě, chlapeček“ za původní hindské slovo (ve slovníku označené písmenem *H*), kdežto podle Masicy (1991: 155) jde o perskou přejímkou (pers. *baccah* „dítě“). V tomto případě pravou etymologickou spojitost zastiňuje asi podobnost se skutečným hindským *bāchā* (< stří. *vaccha* < sti. *vatsā*, srov. tamtéž, CDIAL 11239).

k sanskrtským či prákrtským kognátům by mělo být aplikovatelné na každé indoárijské slovo v romštině. Pokud toto kritérium „nesedí“ u slova s potenciální íránskou etymologií, je třeba brát tuto alternativní etymologii přinejmenším velmi vážně.

Ačkoliv je první kritérium daleko nejdůležitější, existují i další dvě pomocná měřítka, která mohou také pomoci určit, zda-li je dané slovo indoárijské anebo íránské. Druhým kritériem je míra rozšíření či produktivita předpokládaného kognátu ve středo- a novoindických jazycích. Jinými slovy je třeba sledovat, jestli daná lexikální jednotka doložená ve staroindičtině má své pokračovatele i v mladších vývojových fázích indoárijštiny. Do čím mladší doby tyto pokračovatele nacházíme a v čím více jazycích je nalézáme, tím více se můžeme přiklánět k indoárijskému původu romského slova a naopak. Problém je samozřejmě daleko složitější: je třeba přihlížet jen k „čistým“ tadbhavovým tvarům, aby se vyloučila možnost, že slovo bylo vypůjčeno ze sanskrtu; dále je třeba se ujistit, že i nepřejaté slovo nebylo udržováno při životě jen uměle v literatuře (což by spíše umenšovalo pravděpodobnost indoárijského původu); opodstatněná je i otázka, v jakých jazycích se slovo zachovalo (lexém doložený např. v sinhalštině či maledivštině by byl asi zcela irrelevantní) a nakonec toto kritérium nelze brát ani absolutně – slovo se mohlo v romštině zachovat jako archaismus, zatímco ze všech novoindických jazyků mezitím mohlo zmizet a jen náhodou nemuselo být doloženo ani ve středoindických textech.

Konečně třetím kritériem je odpovídající sémantika. Ta vyžaduje porovnání daného slova po stránce jeho významového pole ke kognátům v indoárijských i íránských jazycích a zjištění, ke kterým má svým významem blíž (liší-li se vůbec význam etymonu na obou stranách jazykové větve). K tomuto kritériu je však třeba přihlížet až k jako poslednímu a v podstatě jde jen o okrajovou záležitost. Je totiž třeba brát v úvahu možné významové posuny romského slova, nehledě na to, že i původní indoárijský etymon mohl být v íránském období protoromštiny jen ve svém významu ovlivněn příbuzným ekvivalentem kontaktního jazyka. V následujících odstavcích budou všechna kritéria zpříkladněna na některých problematických slovech.

5.2.2. Prvním příkladem nám budiž slovesný kořen *kam-*, jenž v sobě spojuje lexikální význam „milovat, mít rád“ s modálním vyjádřením vůle („chtít“). Kořen je evidentně indoíránský (srov. sti. *kāma-* „touha“, av., staropers. *kāma-* „přání < PIIr **kā-ma-* < **kā-* „mít rád“ < PIE **keh₂-*, EWA I: 334, 338–9). Sampson ([1926] 1968 II: 131) odvozoval romské *kam-* z indoárijštiny (sti. denominativum *kāmárate*, stři. *kāmedi* „milovat“). Turner (1926: 158) přímou vývojovou spojitost staroindického a romského tvaru odmítal a sloveso považoval ze přejaté z perštiny (středopers. *kāmītan* „přát si“). Boretzky a Iglá (1994: 134, 318) zařazují *kamel* mezi indoárijské etymony, avšak nevylučují ani jeho převzetí z íránského či dokonce arménského zdroje. Také Mānušs et al. (1997: 70) odvozuje sloveso ze staroindičtiny, zmiňuje však i středoperský a staroarménský kořen. Do pětičky Kostić ve své etymologické eseji příznačně nazvané „Kāmasútra a romština“ (2002: 34) považuje sloveso *kamel* za odvozené od indického kořene.

Použijeme-li na daný lexém první kritérium, zjistíme, že romský tvar staro-/středoindickému tvaru *neodpovídá*. Konkrétně neodpovídá romská jednoduchá labionazála *-m-* v intervokalické pozici (což je případ kořenného *m* ve slově *kamel*), jež se v indoárijských slovech bezprostředně vyvinula z geminované labionazály *-mm-* (srov. stři. *ghamma-* > rom. *kham*), popř. z konsonantních skupin *-mb-* (sti., stři. *čumba-* > rom. *čumi-*) a *-mh-* (stři. *amhe* > rom. *am-*). Staroindické a středoindické jednoduché *-m-*, jež se objevuje ve slově *kāmárate* (*kāmedi*), naopak zastupuje labiodentála *ν* (jako výsledek apabhramšové ztráty okluze jednoduchého intervokalického *-m-*, viz 1.3.5.). Staroindické *kāmárate* by v romštině muselo *lautgesetzlich* zastupovat **kavel*.

Navíc ani druhé kritérium – rozšíření či produktivita daného slova ve zbylé indoárijštině – nemluví ve prospěch indoárijského původu. Staroindické sloveso *kāmárate* je denominativum, sekundárně odvozené od substantiva *kāma-* „touha“ (srov. EWA I: 305–306). Poprvé doloženo již v Rgvědu, sloveso asi nebylo za nějaký čas mimo literaturu v běžném užívání, jelikož v žádných novoindických jazycích nemá doloženy své vývojové pokračovatele (CDIAL jej vůbec neuvádí).²⁰

²⁰ Stojí za poznamenání, že i substantivum *kāma-* se skoro ve všech novoindických jazycích objevuje jen jako sanskrtská přejímka (srov. CDIAL 3042, jež zaznamenává jediný tadbhavový tvar v sinhalském *kama*).

V perštině se naopak běžně setkáváme se slovesným kořenem *kām-* „přát si, toužit“ (středoperské *kām-istan*, novoperské *kām-īdan*, Nyberg 1974: 111). Sloveso z perštiny přejala i arménština (*kam-im* „přát si, chtít“, Boretzky 1995a: 141), což jen potvrzuje jeho obecné rozšíření.

V romštině se slovesný kořen *kam-* v různých dialektech objevuje s nepravidelnou flexí v první osobě singuláru: *kam-am* „chtít“-1SG,²¹ namísto pravidelného *kam-av* v ostatních dialektech. Vedle kořene *kam-* se lze v některých dialektech setkat se sufixem *-am* i u omezeného počtu dalších sloves (srov. Matras 2002: 144). Vzhledem k nesouvislé nářeční distribuci tvaru *kamam*, jenž je mezi všemi modálii daleko nejčastější, je tento nepravidelný tvar třeba rekonstruovat i pro ranou romštinu. Zřejmě až sekundárně se sufix *-am* analogicky rozšířil i mezi další modália, zatímco ve většině dialektů došlo ke zpravidelnění tvaru 1SG na *kamav* a úplné ztrátě sufixu *-am*. V perštině má sufix 1SG podobu právě *-am*, první osoba singuláru perského slovesa je tedy *kāmam* („přeji si“). Slovesný kořen *kam-* je tedy v romštině zcela jednoznačně íránského (perského) původu, přičemž v některých dialektech si evidentně zachovává i z perštiny přejatou flexi v 1SG. Ostatně modální slovesa jsou obecně náchylná k přejímání a v mnoha romských dialektech jsou přejímána z recentních kontaktních jazyků právě i se svou flexí (srov. Matras 2004: 83).²²

Společný význam slovesa „chtít“ (původní význam ve světle významu v perštině) a „milovat“ (druhotný význam) je sémantickým balkanismem, neboť právě v balkánských jazycích se oba významy vyjadřují jedním lexémem (Boretzky 1995a: 141). Raná romština však ještě používala pro vyjádření významu „milovat“ jiné sloveso **pirel*,²³ jež má věrohodnou indoárijskou etymologii (< sti. *pr̥*, srov. též rom.

²¹ Především v severovýchodních dialektech (např. v severoruské romštině *chaladitka*, Wentzel 1988: 114) a několika balkánských (např. v řeckém *romacilikanes*, Matras 2004: 84).

²² Právě tvar 1SG *kam-am* je dokladem, že zdrojem slovesa v romštině je perština a nikoliv arménština (ta jej přejala také z perštiny).

²³ Doložené např. ve staré maďarské romštině z 19. stol. (Bornemisza 1853 cit. in Vekardi 2000: 132, též v CDIAL 8983), dále v podobě *pierve* v maďarské sintštině (Vekardi 2000: 132) a jako kauzativum též např. v rumelské (*piryavel* „dévkařit, svést“, Paspatis 1870) a velšské romštině (*piravel* „vábit, ucházet se o“; Sampson 1926 II: 277). Srov. též tvar *pirabar* „souložit“ ve španělské pararomštině (Pott 1845 II: 353).

piro, *pirano* „milý“, CDIAL 8983). Právě toto sloveso je třeba považovat za původní romský lexém s významem „milovat“.

Podobnou analýzu lze aplikovat na kterékoliv další slovo, jež nabízí indoárijskou stejně jako íránskou etymologii. Totožný výsledek jako sloveso *kamel* přitom poskytují i např. substantivum *kirmo* „červ“ (← perské *kirm* a nikoliv ze staroindického *kṛmī* [> stři. *kimī* > protorom. **kiv*]), adjektivum *xurdo* „drobný“ (← pers. *xʷardah* [*xorde*] < středopers. *xʷartak* [pāzand *xurtak*] a nikoliv ze sti. *kṣudrá-* [> stři. *khudda-*]), modální partikule *šaj* „moci“ (← pers. *šāy-*, *šāyad* „je možné, snad“ a nikoliv ze sti. *śaknóti* [> stři. *sakkoti*, *sakkaṇodī*]) či předložka *bi* „bez“ (← pers. *bī*, v žádném případě ne z původní staroindické prepozice a později prefixu *vī-*, jak tvrdí Boretzky – Igla 1994: 25).²⁴

5.2.3. Jiným slovem, o němž se někdy vede spor, je substantivum *angušt* „prst“²⁵ (srov. Matras 2002: 23). Z hláskoslovného hlediska daný lexém plně odpovídá staroindickému substantivu *aṅguṣṭhā-* „palec“ (pro zachování skupiny *-ṣṭh-* v romské decerebralizované podobě *-št-* srov. 1.2.). První kritérium, aby lexém vykazoval pravidelné hláskové korespondence, je tudíž splněno. Navíc je daný sti. etymon i v novoindických jazycích v tadbhavových tvarech obecně rozšířený (srov. hin. *āṅgūṭhā*, kašm. *n ʾoṭh*, konk. *ūgṭo...*, CDIAL 137). Jediným zdánlivým nesouladem se může zdát být fakt, že ve staroindičtině i většině novoindických jazyků (ne však všech) nenesou dané kognáty význam „prst“, nýbrž „palec“. Na druhou stranu významový posun *„palec“ > „prst“ není jako interní romská inovace nepředstavitelný (srov. slovanské jazyky: české *palec* vs. ruské aj. *палец* „prst“).

²⁴ Stojí za poznamenání, že staroindický prefix *vī-*, jenž se stal postupem času součástí lexikálních kořenů (srov. sti. *vī-kṛī-ṇā-ti* > rom. *bikin-el* „prodat“), s novoperskou předložkou *bī* (< středopers. *bē* „venku, pryč, z“) etymologicky ani nesouvisí. Íránská předložka je příbuzná sti. adverbiu *bahíṣ-* (< PIE *bhegʰ-*, srov. čes. *bez*, EWA II: 220) a proto vzdáleně i romskému *avri* (< stři. *bāhira-* „vnější“, adj. derivát sti. *bahíṣ-*).

²⁵ Lexém *angušt* se nejlépe dochoval v centrálních a severních nářečních větvích romštiny. Především v severozápadních dialektech však zpravidla vykazuje zvláštní hláskoslovnou podobu: např. ve velšské romštině se setkáváme s tvarem *vanuštō* (Sampson 1968 II: 391), v sintštině *gušto* atd. V některých balkánských a většině vlašských dialektů byl lexém nahrazen etymonem *naj* (srov. Boretzky – Igla 1994: 191), jež původně nesl (a v dialektech se zachovalým *angušt* stále nese) pouhý význam „nehet“ (< stři. *ṇaha-* < sti. *nakhā-*).

V perštině ovšem existuje lexém *aṅušṭ* a to přímo ve významu „prst“. V romštině se navíc setkáváme s jinou íránskou přejímkou *angustri* (dial. var. *angrusti*) „prsten“ pocházející z perského *aṅuštarī* odozeného od slova *aṅušṭ*.²⁶ Nicméně vezmeme-li v úvahu všudypřítomnou distribuci novoindeckých pokračovatelů sti. *aṅušṭhā-*, musíme předpokládat, že jejich kognát byl přítomen i v protoromštině až do kontaktu s perštinou. Jinými slovy, měla-li protoromština přejmout označení prstu z perštiny, musel mít její původní a nahrazovaný tvar podobu zase *aṅušṭ*. Jako nejpravděpodobnější vysvětlení se nám tak nabízí závěr, že romské *aṅušṭ* je indoárijský etymon, avšak sémanticky možná ovlivněný perským, tvarově téměř totožným slovem.

Podobnými příklady indoárijských slov v romštině s íránskými protějšky jsou *dur* „daleko“ (< sti. *dūrám*, *dūrē*; nikoliv až z pers. *dūr*) či slov. kořen *xa-* „jíst“ (< stři. *khā-* < sti. *khād-*, nikoliv z pers. *xʷar-* [*xor-*]). Číslovka *jekh* „jedna“ bývá díky své iniciální jotaci v některých dialektech někdy srovnávána (např. Boretzky – Igla 1994: 330) s perskou číslovkou „*yek*“ (správně *yak* < středopers. *evak* < staropers. **aiva-ka*, Nyberg 1974: 73). I romskou číslovku je však třeba považovat za přímé pokračování indoárijského etymonu a to nejen proto, že převzetí číslovky „jedna“ není příliš pravděpodobné vzhledem k tomu, že romština má zachované indoárijské číslovky až do hodnoty „šest“ a také základní desítky „deset“, „dvacet“ a „sto“. V původních indoárijských slovech, která v protoromštině končila na geminátu **-kk*, je dnes koncová neznělá velára často aspirovaná (srov. stři. *nakka* > protorom. **nakk* > **nakkh* > rom. *nakh* „nos“), což je i případ zmíněné číslovky (stři. *ēkka-* > protorom. **ekk* > **ekkh* > *ekh*). Prepalatalizovaný tvar může být ve skutečnosti až výsledkem sekundárního vývoje dialektů, jelikož i tvar bez jotace je široce doložen.

5.2.4. Posledním příkladem, u něhož bych se rád zastavil, je případ existence dvou různých romských slov (indoárijského a íránského původu), které reflektují jeden společný indoíránský etymon. Takových případů je jistě více, o jednom z nich – původním indoárijském adverbium *avri* a íránské předložce *bī*, obojí z indoíránského kořene **bajh-* < PIE **bhegʰ-* – již zmínka padla (pozn. 24). Dalším příkladem je existence dvou historických participií společného indoíránského původu.

²⁶ Právě kvůli přejímce *angustri* považují Boretzky – Igla (1994: 329) i romské *aṅušṭ* za „*eher* < pers. *angušt*“.

Romské participium *mulo* „mrtvý“ je pokračováním perfektivního participia *muda-* ve středoindičtině (doloženo v šauraséní),²⁷ jež je zase dědictvím staroindického participia *mṛtá-* kořene *mṛ-* „zemřít“. Toto přičestí má indoevropské kořeny (< PIE verbální adjektivum **mṛ-tó-*, EWA II: 318, srov. lat. *mortuus*). Vedle toho existuje v romštině sloveso *murdael* „zabít“,²⁸ jež je z historického hlediska morfologicky analyzovatelné na lexikální kořen *murd-*, faktitivní sufix *-ar-* a koncovku osoby a čísla *-el* (srov. *bar-o* „velký“ a *bar-ar-el* „zvětšovat“). Ačkoliv lexém **murd* popř. **murdo* již v romštině patrně neexistuje (není doložen?), z hlediska analýzy slovesa *murdael* se v minulosti muselo jednat o adjektivum s významem „mrtvý“ popř. „zabitý“. Adjektivum *murda* „mrtvý“ se přitom vyskytuje v nové perštině (v moderní výslovnosti *morde*). Jeho základem je středoperské *murtak* „mrtvý“ ze staroperského participia *marta-* [*m(a)-r(a)-t(a)-*]. Tento staroperský tvar vychází z indoíránského **mṛ-tá-*, jež je též základem staroindického *mṛtá-*, o jehož pokračování v podobě romského *mulo* jsem se již zmínil.²⁹

5.3. Datace kontaktu s perštinou

Samostatnou kapitolou výzkumu perských potažmo íránských slov v romštině je jejich přiřazení určitému období vývoje zdrojového jazyka na základě hláskové podoby přejímek a tím pádem alespoň přibližné určení doby, kdy mohlo ke kontaktu docházet. Toto téma by si zasluhovalo rozboru podrobnějšího, než pro jaký je zde prostor. Následující řádky jsou proto zamýšleny jen jako hrubé a velmi stručné nastínění tématu, které se snad někdy v budoucnu dočká svého zpracování.

Na první pohled se zdá, že perské přejímky v romštině reflektují spíše novoperské období a nikoliv stav příznačný pro střední perštinu, jak jej známe z textů

²⁷ Romský supletivismus finitního slovesa *merel* „umírá“ a participia *mulo* „mrtvý“ (tj. *mer-* vs. *mu-*) přesně odráží středoindický supletivismus v šauraséní *maradī* a *muda-* (tj. *mar-* vs. *mu-*).

²⁸ V balkánských a vlašských dialekttech se setkáváme i s asimilovaným tvarem *mudare*l či nazalizovaným *mundare*l (srov. Boretzky – Iglá 1994: 186), jež jsou však výsledkem dialektálních inovací raněromského **murdael*. Původní tvar se dosud vyskytuje např. v některých centrálních dialekttech.

²⁹ Rovněž v hindštině existuje vedle původního participia *muā* perská přejímka *murda* stejného významu. Ta je v dnešní spisovné hindštině dokonce asi rozšířenější než původné hindské participium.

ze sásánovského období. Pro kontakt s novou perštinou svědčí jednak vokalismus několika lexikálních jednotek (srov. *bi* „bez“: novopers. *bī* vs. středopers. *bē*), ale zejména pak konsonantismus bližší novoperským znělým okluzivám vyvinuvším se ze středoperských neznělých (srov. výše *murdare*, *xurdo*, dále např. rom. *bezex* „vina, provinění“: novopers. *bazah* vs. středopers. *bazak*). Naproti tomu střední perštině stojí blíž substantivum *veš* „les“ (novopers. *bēšah* vs. středopers. *vēšak*), pokud ovšem není toto slovo přejato z jiného, konzervativnějšího íránského jazyka (kurd. *vîše*, Turner 1926: 177). U většiny přejímek se novoperská podoba od středoperské vůbec neliší (*baxt* „štěstí“, *diz* „hrad“, *zōr* „síla“, *tañg* „úzký“, slov. kořeny *kām-* „přát si“, *larz-* „třást se“, *parvar-* „živit“, *šāy-* „moci“ atd.).

To nás přivádí k otázce, během kterých staletí mohlo ke kontaktu protoromštiny a perštiny docházet. Za počátek vývoje klasické novoperštiny se obecně považují díla Rúdakího z 9.–10. století. Tato datace se však vztahuje k době, kdy nová perština začala být užívána v literatuře a nikoliv k době, kdy se mluvený perský jazyk začal vyvíjet ze své střední vývojové fáze do nové. Skutečný počátek vývoje nové perštiny v lingvistickém smyslu musel těmto staletím přirozeně předcházet. Tento fakt navíc potvrzují starší jazykové doklady tzv. judeo-perštiny, doložené nápisy z poloviny 8. století, jež Rüdiger Schmitt označuje jako „*die ältesten Zeugnisse neupersischer Sprache überhaupt*“ (2000: 70). Nejstarší byzantské písemné zmínky o athinganech, jež zřejmě odkazovaly k Romům, přitom pocházejí z 8. až 9. staletí (srov. Speck 1997), za bezpečné datum pobytu Romů na území Byzance je pak možno pokládat 11. století (Soulis 1961). Ke kontaktu protoromštiny a perštiny tak muselo docházet nejpozději v 8. století (ještě v devátém a možná i dalších staletích však mohl být jazyk stále v kontaktu s nejzápadnějšími íránskými jazyky, především kurdštinou).

Období 7.–8. století by zároveň korespondovalo s takřka absencí arabských slov v původním romském lexiku, která vylučuje úzký kontakt jak s arabštinou, tak s výrazně arabizovanými jazyky typu dnešní perštiny. Ještě ve Firdausího Šáhnáme, literárním díle *par excellence* z konce 10. století, je pouze 6% základní slovní zásoby arabského původu (Schmitt 2000: 71) a lze tedy předpokládat, že v běžné mluvě byl tento podíl v dané době buď ještě nižší, nebo jej přinejmenším nepřevyšoval. Potvrdí-li se zároveň novoperský charakter romských persismů, bude to zásadní argument i pro dolní časovou hranici kontaktu. Znamenalo by to, že mluvčí protoromštiny nebyli

v kontaktu s perštinou dřív než v pozdní sásánovské době (6.–7. stol.), možná ještě o málo později.

6. ZÁVĚR

Diplomová práce se pokusila vytyčit několik stěžejních problémů spjatých s původem romštiny, indoárijského jazyka Evropy, a jejích nejstarších dějin. Dané téma s sebou nese některé obtíže, s nimiž je nutné se stále vypořádávat. V první řadě je romština neliterární jazyk, známý až poslední dvě staletí, takže všechna její starší stadia jsou nedoložená. Čím více pak do hloubky času jdeme, tím větší je riziko, že se ocitneme v rovině spekulací. Dalším problémem je, že romština je jazyk nářečně výrazně diverzifikovaný, a to do takové míry, že by se její jednotlivé nářeční větve daly chápat i jako samostatné jazyky. Na druhou stranu souhrn právě těchto okolností spolu se skutečností, že se jazykem mluví daleko od jeho nejbližších příbuzných, otevírá nezměrné pole možností výzkumu pro historickou lingvistiku.

Práce vyšla ze současného diskurzu lingvistické romistiky, jehož jedním výrazným tématem je rekonstrukce rané romštiny srovnáváním jednotlivých dialektů. Cílem diplomové práce bylo nastítnit vývoj, který rané romštině předcházel, a který je rekonstruovatelný srovnáváním jazykových forem předpokládaných pro ranou romštinu s formami ostatních indoárijských jazyků, a zejména jazyků staro- a středoindického období, na které teprve raná romština navázala. Vývoj mezi středoindickým předkem romštiny a ranou romštinou byl ve shodě s předchozími autory označen jako protoromský vývoj. Bližší pohled napovídá, že protoromština je v tomto chápání pojmenováním pozdního středoindického období ve vývoji předka romštiny, lingvisticky paralelní apabhramši. Na rozdíl od jiných protojazyků popsanych v literatuře se taková definice nemůže vztahovat k jedinému statickému časovému bodu ve vývoji jazyka, ale spíše k dynamickému vývoji mezi dvěma různými body.

Vývojem protoromštiny se nelze zabývat bez vědomí některých externích souvislostí dějin jazyka. Především je třeba vycházet z určitého nářečního zázemí romštiny v rámci indoárijské. Obecně přijímaná teorie R.L. Turnera o velmi raném centrálním indoárijském původu romštiny a jejím pozdějším, migrací podmíněným vývoji v prostředí severozápadních jazyků se zdá být až příliš poutána modelem jazykového stromu (*Stammbaum*). V práci jsem nejprve poukázal na některé rozpory Turnerovy studie, a následně nastínil alternativní pohled, podle kterého se dialektový

základ protoromštiny mohl nacházet v přechodných nářečních oblastech s nejednoznačným postavením mezi centrálními a severozápadními indoárijskými dialekty. Původ jazyka v takovém prostoru by vysvětloval sdílení některých inovací romštiny s centrálními a jiných zase se severozápadními jazyky, jak je tomu ostatně i u jiných „pomezních“ jazyků (například západopahárských). Argumentem pro můj názor přitom je, že romština sdílí s centrálními jazyky i některé pozdní inovace, a zároveň i romské lexikum je obecně bližší centrálním novindickým jazykům, což naznačuje, že protoromština musela s centrálními jazyky sdílet paralelní vývoj možná až do svého úplného oddělení od indoárijské protoromštiny. Současnou existenci severozápadních rysů pak lze spolehlivě vysvětlit předpokladem jejich historického šíření ze severozápadu do okrajových oblastí centra. V těchto úvahách se opírám o vlnovou teorii, jež je na vývoj indoárijských jazyků obecně lépe aplikovatelná než model jazykového stromu.

Práce dále nastínila nejednu otázku i odpověď spojenou s protoromským vývojem na různých jazykových rovinách. Ve fonologické části poukázala na smysluplnost popisu v pojmech strukturalistické fonologie, který jde dál za mladogramaticky požímané historické hláskosloví. Na konkrétním příkladu vývoje staroindického /a/ ukázala strukturní souvislost jedné změny s několika dalšími (spjatými např. se slabičnou a vokalicou délkou) a zároveň i možnost rekonstruovat elementy přechodných fonologických struktur (primární rozdělení fonému na definovatelné, pozičně podmíněné alofony a sekundární rozdělení fonému na dva různé fonémy zrušením dřívějších podmínek alternace). Toto téma zároveň vyjevilo, že k otázkám protoromštiny není možné přistupovat bez důkladné obeznámenosti s aspekty vývoje i jiných indoárijských jazyků, v tomto případě bez znalosti fonetického charakteru staroindického /a/.

Přesto i v oblasti fonologie zbývají některé nevyřešené otázky. Jednou z nich je objasnění původu tzv. konzervativního romského přízvuku, rekonstruovatelného na poslední slabiku v protoromštině před aglutinací nepřízvučných enklitik, o kterém bylo referováno v souvislosti s jeho vztahem k vokalicí kvantitě. V této souvislosti práce ukázala, jak prospěšné může být v historické lingvistice využívání poznatků z typologie a jazykových univerzálií. Jedna taková fonologická univerzálie byla zohledňována právě při určení relativní datace ztráty vokalicí kvantity. Daná univerzálie nejenže pomohla potvrdit předpoklad získaný z jiných analýz stejného

problému, ale dokonce i vyjevila opět dosud neznámé souvislosti dané změny s jinými změnami, a to dokonce i z roviny morfologie.

V popisu protoromštiny není možné opomíjet ani problematiku morfologie a syntaxe. Systematický přehled morfologického vývoje mezi středindičtinou a ranou romštinou zatím chybí. Diplomová práce nemohla tento nedostatek suplovat, místo toho se však zaměřila na jeden konkrétní problém, kterým je popis historické morfologie i syntaxe tzv. nepřímého kmene jmen. V přísně morfologické rovině je přínosem zejména etymologický výklad nepřímého kmene feminin *-a* reflektujícího prákrtský obecný nepřímý pád *-āe*. V rovině syntaxe práce popsala dvě typické funkce nezávislého nepřímého kmene, historicky bezzáložkového nepřímého pádu. První funkce spojená se značením posesora v konstrukcích pojmu „mít“ upomíná na přivlastňovací funkce předka sufixu nepřímého kmene ve staroindických markerech genitivu. Používání nepřímého kmene v roli značení přímého životného objektu naopak odráží komplexní dativní funkce protoromského nepřímého pádu, neboť právě marker dativu je i v jiných novoindických jazycích používán jako pád přímého objektu za určitých pragmaticky podmíněných okolností.

Zvláštní téma spjaté s obdobím protoromštiny tvoří problematika lexika a vůbec etymologie. V práci jsem zdůraznil, že stále chybí souhrnný přehled indoárijského lexika v širší historicko-srovnávací perspektivě, který by jej dokázal v rámci indoárijštiny nejen časově, ale zejména horizontálně ukotvit. Toto téma přitom úzce souvisí s otázkou nářečního zakotvení romštiny, jak o tom byla řeč výše.

Stejně anebo možná ještě větším nedostatkem je chybějící shrnutí íránského vlivu na protoromštinu, které bezprostředně následovalo po migraci mluvčích jazyka z indického subkontinentu. Na první pohled přitom vyvstává otázka některých slov se společnými indoíránskými kořeny, které mají svůj protějšek jak v indoárijské, tak i íránské jazykové skupině. V pátém oddíle jsem ukázal, že existují vcelku spolehlivá pravidla, podle kterých můžeme zdroj mnoha takových slov v romštině určit téměř najisto, a tím procento lexémů s nejednoznačnou etymologií snížit na minimum. Znalost těchto kritérií a jejich skutečná aplikace může představovat výchozí pozici dalších úvah spjatých s analýzou lexika íránského původu v romštině.

Práce ukázala, že oblast historického výzkumu romštiny v kontextu indoárijské lingvistiky rozhodně není vyčerpána, ale naopak nadále skýtá nevyřešené, a mnohdy dokonce ani neformulované otázky.

SEZNAM ZKRATEK

Seznam gramatických zkratek

ACC	akuzativ
ART	člen
COMP	komplementizér
COP	spona
DAT	dativ
DEM	ukazovací zájmeno
EMF	zdůrazňující partikule
F	femininum
fon.	fonologie, fonologický
GEN	genitiv
GERUND	gerundium
INDEF	neurčité zájmeno
INST	instrumentál
M	maskulinum
morf.	morfologie, morfologický
N	neutrum
NOM	nominativ
OBL	nepřímý kmen/pád
PAST	minulý čas
PL	množné číslo
PREP	předložka
PRES	přítomný čas
PRON	zájmeno
PTC	participium
REC	recipient
REL	vztažné zájmeno
SG	jednotné číslo
TAM	slovesné kategorie času, vidu a způsobu

Seznam zkratk jazyků

ap.	apabhramša
arm.	arménština, arménský
hin.	hindština, hindský
kašm.	kašmírština, kašmírský
kurd.	kurdština, kurdský
lat.	latina, latinský
mah.	máháráštrí
oset.	osetština, osetský
pandž.	pandžábština, pandžábský
pers.	perština, perský
PIE	protoindoevropština, protoindoevropský
PIIr	protoindoíránsština, protoindoíránský
protorom.	protoromština, protoromský
rom.	romský, romština
staropers.	staroperština, staroperský
sti.	staroindický, staroindičtina
středopers.	střední perština, středoperský
stři.	středoindický, středoindičtina
šaur.	šauraséní
tam.	tamilština, tamilský

POUŽITÁ LITERATURA

- AUGUSTINI AB HORTIS, Samuel. 1995. *Cigáni v Uhorsku 1775 – Zigeuner in Ungarn 1775*. Bratislava: Štúdio-dd.
- BAGHBIDI, Hassan Rezai. 2003. The Zargari language: An endangered European Romani in Iran. *Romani Studies* 5, Vol. 13: 123–148.
- BEAMES, John. 1872–9. *A comparative grammar of the modern Aryan languages of India: to wit, Hindi, Panjabi, Sindhi, Gujarati, Marathi, Oriya, and Bangali*. 3 vols. London: Trübner.
- BENÍŠEK, M. Indický původ Romů v díle M. Hübschmannové. In: *Romano džaniben, ňilaj* 2006: 77–87.
- BERGER, Hermann. 1959. Die Burušaski-Lehnwörter in der Zigeunersprache. *Indo-Iranian Journal* 3: 17–43.
- BLOCH, Jules. 1946. Brahui et Tsigane. *Journal of the Royal Asiatic Society* 1946: 199–201.
- [1933] 1965. *Indo-Aryan from the Vedas to modern times*. Translated by Alfred Master. Paris: Librairie Adrien Maisonneuve.
- BORETZKY, Norbert. 1995a. Armenisches im Zigeunerischen (Romani und Lomavren). *Indogermanische Forschungen* 100: 137–155.
- 1995b. Die Entwicklung der Kopula im Romani. *Grazer Linguistische Studien* 43: 1–50.
- BORETZKY, Norbert & Birgit Iгла. 1993. *Lautwandel und Natürlichkeit. Kontaktbedingter und endogener Wandel im Romani*. Essen: Universität GH Essen.
- 1994 *Wörterbuch Romani–Deutsch–Englisch für den südosteuropäischen Raum: mit einer Grammatik der Dialektvarianten*. Wiesbaden: Harassowitz Verlag.
- BORNEMISZA, János. 1853. *A cigány nyelv elemei*. Pest.
- BROWN, Irving. 1928. Roms are Doms. *Journal of the Gypsy Lore Society*, Third Series, Vol. VII: 170–177.
- BUBENÍK, Vít. 1996. *The Structure and Development of Middle Indo-Aryan Dialects*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- 1998 *A historical syntax of late Middle Indo-Aryan (Apabhraṃśa)*. Amsterdam: John Benjamins.

2000. Was Proto-Romani an ergative language?. In: Elšík & Matras (eds.): 205–227.
2007. On the Evolutionary Changes in the Middle and New Indo-Aryan Systems of Case and Adpositions (with special reference to European Romani). In: Masica, Colin P. (ed.) *Old and New Perspectives on South Asian Languages. Grammar and Semantics*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers: 3–23.
- BUBENÍK, Vít. & Milena Hübschmannová. 1998. Deriving inchoatives and mediopassives in Slovak and Hungarian Romani. *Grazer Linguistische Studien*, 50: 29–44.
- BUDIL, Ivo. 2000. *Kulturní a sociální antropologie Indoevropanů*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- BURROW, Thomas & Murray Barnson Emeneau. 1984. *A Dravidian Etymological Dictionary* (DEDR). Oxford: Clarendon Press.
- CARDONA, George. Sanskrit. In: Cardona and Jain (ed.) 2003: 104–160.
- CARDONA, George & Dhanesh Jain (eds.). 2003. *The Indo-Aryan Languages*. London and New York: Routledge.
- CECH, Petra & Mozes F. Heinschink. 1996. *Sepečides-Romani*. München: Lincom Europa.
1999. *Basisgrammatik*. Wien: Romano Centro.
- CHATTERJI, Suniti Kumar. 1926. *The origin and development of the Bengali language*. 3 vols. Calcutta: Calcutta University Press.
- DE SILVA, M. W. S. 1963. A phonemic statement of the Sinhalese vowels [a] [a] and [aa]. *University of Ceylon Review*, 21: 71–5.
- DESHPANDE, Madhav. 1975. Phonetics of short A in Sanskrit. *Indo-Iranian Journal* 17: 195–209.
- EDELMAN, Džoj Josifovna 1983. *The Dardic and Nuristani languages*. Moscow: Nauka.
- ELŠÍK, Viktor. 2000a. Romani nominal paradigms. Their structure, diversity, and development. In: Elšík & Matras (eds.): 9–30.
- 2000b. Dialect variation in Romani personal pronouns. In: Elšík & Matras (eds.): 65–94.
- ELŠÍK, Viktor & Yaron Matras. 2006. *Markedness and language change: The Romani sample*. Berlin: Mouton de Gruyter.

- ELŠÍK, Viktor & Yaron Matras (eds.). 2000. *Grammatical relations in Romani. The noun phrase*. Amsterdam: John Benjamins.
- FRIEDMAN, Victor A. 1988. A Caucasian Loanword in Romani. In: *Papers from the Eight and Ninth Meetings: Gypsy Lore Society, North American Chapter*. New York: Gypsy Lore Society: 18–20.
1991. Romani Nominal Inflection: Cases or Postpositions? *Problemy opisu gramatycznego jezykow słowiańskich* (Studia gramatyczne, Vol. 11). Warsaw: Polish Academy of Sciences. 1991. 57–64.
- FUSSMAN, Gerard 1972. *Atlas linguistique des parlers dardes et kafirs*. 2 vols. Paris: École Française d'Extrême Orient.
- GAIR, James W. 2003. Sinhala. In: Cardona and Jain (ed.) 2003: 766–817.
- GEIGER, Wilhelm. 1916. *Pāli: Literatur und Sprache*. Strassburg: Karl J. Truebner.
- GLAESER, Ursula & Dieter W. Halwachs & Mozes F. Heinschink. 1999. Vier Vend-Romani texte. *Grazer Linguistische Studien* 51: 31–45.
- GREENBERG, Joseph H. & Dorothea Kaschube. 1976. Prosodic word systems: A preliminary report. *Working Papers on Language Universals*, 20: 1–18.
- GRELLMANN, Heinrich M. 1783. [1787]. *Historischer Versuch über die Zigeuner, betreffend die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes seit seiner Erscheinung und Europa und dessen Ursprung*. Göttingen: Dietrich.
- GRIERSON, Sir George Abraham. 1904 – 1928. *Linguistic Survey of India*, Vol. I – Vol. XI. Calcutta.
- HAMP, Eric. 1987. On the sibilants of Romani. *Indo-Iranian Journal* 30: 103–6.
- HANCOCK, Ian. 1995. On the migration and the affiliation of the Dōmba: Iranian words in Rom, Lom and Dom Gypsy. In: Matras (ed.) 1995: 25–51.
- HOERNLE, Rudolf 1880. *A comparative grammar of the Gaudian languages*. London.
- HOLZINGER, Daniel. 1993. *Das Románes. Grammatik ind Diskursanalyse der Sprache der Sinte*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2003. Stefan Vali a „malabárská řeč“ tří indických mladíků. In: *Romano džaniben*, jevend 2003: 93–106.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena et al. 1991. *Romsko – český a česko – romský kapesní slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- JACOBI, Hermann. *Ausgewählte Erzählungen in Māhārāṣṭrī, zur Einführung in das Studium des Prākṛit*. Leipzig 1886.
- JEFFERS, Robert J. & Ilse Lehiste. 1980. *Principles and Methods for Historical Linguistics*. Cambridge: The MIT Press.
- JHA, Munishwar. 1967. *Magadhi and its formation*. Calcutta: Sanskrit College.
- KALE, Moreshvar Ramchandra. 1924. *The Mṛicchakaṭika of Śūdraka*. Reprint: 2004. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- KATRE, Sumitra Mangesh. 1968. *Problems of reconstruction in Indo-Aryan*. Simla: Indian Institute of Advanced Study.
- KELLNER, Hermann Camillo. 1885. *Das Lied vom Könige Nala. Erstes Lesebuch für Anfänger im Sanskrit*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- KLÉGR, Aleš & Petr Zima et al. 1989. *Světém jazykú*. Praha: Albatros.
- KOSTIĆ, Svetislav. 2002. Kámasútra a romština (etymologická esej). *Romano džaniben* 1-2/2002: 34–38.
- KOUL, Omkar N. 2000. *Kashmiri Language, Linguistics and Culture. An Annotated Bibliography*. Mysore: Central Institute of Indian Languages.
- LESNÝ, Vincenc. 1916a. Cikáni v Čechách a na Moravě. *Národopisný věstník československý*, XI: 193–216.
- 1916b. Über die langen Vokale in den Zigeunerndialekten. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 70 (Leipzig): 417–422.
- LORIMER, David Lockhart Robertson. 1939. *The Ḍumāki Language. Outlines of the Speech of the Ḍoma, or Bērīcho, of Hunza*. Nijmegen: Dekker & van de Vegt N. V.
- MASICA, Colin. 1991. *The Indo-Aryan Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MATRAS, Yaron. (ed.) 1995. *Romani in contact: the history and sociology of a language*. Amsterdam: John Benjamins.
1996. Review of Boretzky and Igla 1994. *Zeitschrift für Balkanologie*, 32: 214–24.
1997. The typology of case relations and case layer distribution in Romani. In: Yaron Matras & Peter Bakker & Hristo Kyuchukov. *The typology and dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins.
1999. Johann Rüdiger and the study of Romani in eighteenth-century Germany. *Journal of the Gypsy Lore Society*, fifth series, 9: 89–106.

2002. *Romani: A Linguistic Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
2004. Romacilikanes – The Romani dialect of Parakalamos. *Romani Studies* 5, Vol. 14: 59–109.
- MAYRHOFER, Manfred. 1986–2001. *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen* (EWA). Heidelberg: Winter.
- MĀNUŠS, Leksa & Jānis Neilands & Kārlis Rudevičs. 1997. *Čigānu-latviešu-angļu etimoloģiskā vārdnīca un latviešu-čigānu vārdnīca*. Riga: Zvaigzne ABC.
- MIKLOSICH, Franz. 1872–80. *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas X–XII*. Vienna: Karl Gerold's Sohn.
- 1874–78. *Beiträge zur Kenntniss der Zigeunermundarten*. Reprint. 1984. Leipzig: Zentralantiquariat der DDR.
- MILTNER, Vladimír. 1965. The morphologic structure of a new Indo-Aryan language of Czechoslovakia (A key to the Gypsy morphology). *Indian Linguistics* 26: 106–131.
- MONIER – WILLIAMS, Monier. 1899. *A Sanskrit – English Dictionary*. Reprint: 1999. Delhi: Motilal Banarsidass.
- MUDHOLAKARA, Shastri Shrinivasa Katti. 1920. *Rāmāyaṇa of Vālmīki. Vol. I Bālakāṇḍa*. Reprint: 1991. Delhi: Parimal Publications.
- NYBERG, Henrik Samuel. 1974. *A Manual of Pahlavi II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- PASPATI, Alexandre G. 1870. *Etudes sur les Tchingianés ou Bohémians de l'Empire Ottoman*. Reprint: 1973. Osnabrück: Biblio.
- PAUL, Ludwig. 1998. The position of Zazaki among West Iranian languages. University of Hamburg. In: *Proceedings of the 3rd European Conference of Iranian Studies, 11-15.09.1995*. Cambridge.
- PISCHEL, Richard. 1883. Die Heimath der Zigeuner. *Deutsche Rundschau* 36: 353–75.
1900. *Grammatik der Prakrit – Sprachen*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- POTT, August Friedrich. 1844 – 1845. *Die Zigeuner in Europa und Asien. Ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache, nach gedruckten und ungedruckten Quellen*. Halle: Ed. Heynemann.
- PUCHMAYER, Anton Jaroslaw. 1821. *Románi Čib, das ist: Grammatik und Wörterbuch der Zigeuner Sprache, nebst einigen Fabeln in derselben. Dazu als*

- Anhang die Hantýrka oder die Čechische Diebessprache.* Prag: Fürst-erzbischöflichen Buchdruckerey.
- RAMAT, Paolo & Anna Giacalone Ramat (eds.). 1998. *The Indo-European Languages.* London: Routledge.
- RHYS DAVIDS, T.W. & William Stede. 2001. *Pali – English Dictionary.* New Delhi: Mushiram Manoharlal Publishers.
- RISHI, Weer Rajendra. 1974. *Multilingual Romani Dictionary.* Chandigarh: Indian Institute of Romani Studies.
- SAMPSON, John. 1923. On the origin and early migrations of the Gypsies. *Journal of the Gypsy Lore Society*, Third Series, Vol. 2: 156–69.
1926. *The dialect of the Gypsies of Wales, being the older form of British Romani preserved in the speech of the clan of Abram Wood.* Repr. 1968. Oxford: Clarendon Press.
- SCHLEICHER, August. 1871. *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen sprachen.* Weimar: H. Böhlau.
- SCHMID, Wolfgang P. 1963. Das Zigeunerische Abstraktsuffix –ben/-pen. *Indogermanische Forschungen* 68: 276–83.
- SCHMIDT, Johannes. 1872. *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen.* Weimar: H. Böhlau.
- SCHMITT, Rüdiger. 2000. *Die iranischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart.* Wiesbaden: Reichert Verlag.
- SCHULTZ, Benjamin. 1744. *Viri plur. Reverendi Benjamin Schultzii Missionarii Evangelici Grammatica Hindostanica collectiis in diuturne inter Hindostanos Commoratione in justum Ordinem redactis ac larga Exemporum Luce perfusis regulis constans et Missionariorum usui consecrata.* Edidit et de suscipienda barbarum Linguarum Cultura porefatus est D. Jo. Henr. Callenberg. Halle Saxonum: in typographia Instituti judaici.
- SHAPIRO, Michael C. 2003, Hindi. In: Cardona and Jain (ed.) 2003: 250–285.
- SOULIS, George C. 1961. The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 15: 141–165.
- SOWA, Rudolf von. 1887. *Die Mundart der slowakischen Zigeuner.* Göttingen: Vandenhoeck und Ruprechts Verlag.

- SPECK, Paul. 1997. Die vermeintliche Häresie der Athinganer. *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 47: 37–50.
- SPEIJER, J.S. 1886. *Sanskrit Syntax*. Reprint: 1998. Delhi: Motilal Banarsidass.
- STRNAD, Jaroslav et al. 1998. *Hindsko-český slovník*. Praha: Dar Ibn Rushd.
- TAGARE, Ganesh Vasudev. 1948. *Historical grammar of Apabhramśa*. Poona. Repr. 1987. Delhi: Motilal Banarsidass
- TÁLOS, Endre. 1999. Etymologica Zingarica. *Acta Linguistica Hungarica*, Vol. 46 (3–4): 215–268.
- TURNER, Ralph Lilley. 1926. The Position of Romani in Indo-Aryan. *Journal of the Gypsy Lore Society*, Third Series, Vol. V: 145–189.
1927. The phonetic weakness of terminational elements in Indo-Aryan. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2: 227–39.
1928. Romani les and Sanskrit tasya. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Vol. 5: 43–51.
1932. So called prothetic V- and Y- in European Romani. *Journal of the Gypsy Lore Society*, Third Series, Vol. XI: 115–120.
1959. Transference of Aspiration in European Gypsy. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXII: 491–498.
- 1962–66. *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages* (CDIAL). London: Oxford University Press.
- TZITZILIS, Christos. 2001. Mittelgriechische Lehnwörter im Romanes. In: Igla, Birgit & Stolz, Thomas (eds.) *“Was ich noch sagen wollte...” A Multilingual Festschrift for Norbert Boretzky on the Occasion of His 65th Birthday (Sprachtypologie und Universalienforschung, Supplements, Studia typologica 2)*. Berlin: Akademie Verlag: 328–340.
- VACEK, Jaroslav. 1976. *The Sibilants in Old Indo-Aryan. A contribution to the History of a Linguistic Area*. Prague: Charles University.
- VEKERDI, József. 2000. *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára. A Comparative Dictionary of Gypsy Dialects in Hungary*. Budapest: Terebess Publications.
- WALLESER, Max. 1927. Zur Aussprache von skr. *a*. *Zeitschrift für Indologie und Iranistik* (Leipzig), Band 5: 193–202.

- WENTZEL, Tatjana W. 1988. *Die Zigeunersprache (Nordrussischer Dialekt)*. Leipzig: Verlag Enzyklopädie.
- WINDFUHR, Gernot. 1970. European Gypsy in Iran: A first report. *Anthropological Linguistics* 12: 271–92.
- WOOLNER, Alfred Cooper. 1915–16. Studies in Romani philology I. Personal pronouns. *Journal of the Gypsy Lore Society*. New Series, Vol. IX, 119–28.
1923. Studies in Romani philology II. Present indicative. *Journal of the Gypsy Lore Society*. Third Series, vol. II, 11–16.
- 1924a. *Asoka text and glossary*. Repr. 1993. Delhi: Low Price Publication.
- 1924b. Studies in Romani philology III. The verb substantive. *Journal of the Gypsy Lore Society*. Third Series, vol. III, 18–4.
- 1928a. Asoka and the Gypsies. *Journal of the Gypsy Lore Society*. Third Series, Vol. VII: 108–111.
- 1928b *Introduction to Prakrit*. Lahore: University of the Panjab.
- ZOGRAF, Georgij Aleksandrovič. 1976. *Morfologičeskij stroj novych indoarijskich jazykov*. Moskva: Nauka.

CDIAL	Turner 1962–66
DEDR	Burrow – Emeneau 1984
EWA	Mayrhofer 1986–2001
LSI	Grierson 1904 – 1928